

Safeguarding Human Rights in Light of the European Union Artificial Intelligence Act: A Comparative Reading Based on the Foundations of Imamiyya jurisprudence

Seyed Mohammad-Hadi Ghabouli-Dorafshan¹, Fatemeh Najibzadeh Vamegh-Abadi²

1. Associate Professor, Department of Foundations of Islamic Law and Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author). Email: h.ghaboli@um.ac.ir

2. PhD Candidate, Department of Foundations of Islamic Law and Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: Fatemeh.najibzadeh@mail.um.ac.ir

Abstract

Received:

04/07/2026

Revised :

01/09/2026

Accepted:

16/09/2026

Published

online:

21/09/2026

The expansion of artificial intelligence has confronted the protection of human rights with a new form of technological power: a form of power that does not necessarily operate through overt coercion, but gradually affects individual and social life through data collection, algorithmic prediction, ranking, recommender systems, content generation, and automated decision-making. From this perspective, the central question addressed in this study is how human dignity, privacy, equality, freedom of expression, access to information, and the right to work can be safeguarded against interventions that, although less visible, remain consequential. Adopting a descriptive-analytical and comparative approach, the study examines the Regulation (EU) 2024/1689 [EU AI Act] as an example of rights-based regulation while simultaneously revisiting the foundations of Imamiyya jurisprudence as a basis for assessing the legitimacy of artificial intelligence systems. The findings reveal meaningful convergence between the Act's risk-based logic and principles such as human dignity, justice, the prohibition of illegitimate domination, protection against interference in private affairs, and the responsibility of the State to prevent harm. This convergence is reflected in requirements relating to risk management, data quality, transparency, human oversight, accountability, and the possibility of challenging decisions. Accordingly, the protection of human rights in the age of artificial intelligence should not remain at the level of declarations of values but must be translated into institutional obligations that are subject to oversight and capable of effective enforcement. The study concludes that the legitimacy of artificial intelligence governance is to be assessed not merely by reference to technical efficiency or economic profitability, but by its capacity to safeguard the human person, constrain algorithmic power, and ensure technological accountability.

Keywords: Human Rights, European Union Artificial Intelligence Act, Imamiyya jurisprudence, Human Dignity, Privacy, Algorithmic Discrimination, Artificial Intelligence Governance.

How To Cite: Ghabouli-Dorafshan, MH, & Najibzadeh Vamegh-Abadi, F (2026). Safeguarding Human Rights in Light of the European Union Artificial Intelligence Act: A Comparative Reading Based on the Foundations of Imamiyya jurisprudence, *Journal of Comparative Public Law*, 3(2). 103-137. <https://www.doi.org/10.22091/cpl.2026.16621.1153>

Extended Abstract

The expansion of artificial intelligence has confronted the protection of human rights with a new form of technological power: one that does not necessarily operate through overt coercion but gradually affects individual and social life through data collection, algorithmic prediction, ranking, recommender systems, content generation, and automated decision-making. Against this background, this study asks how human dignity, privacy, equality, freedom of expression, access to information, and the right to work can be safeguarded against such less visible yet consequential interventions. The central issue is not merely one of efficiency, but rather the conditions under which data-driven and model-driven decisions can be made compatible with privacy, equality, freedom of expression, access to information, and the right to work. In this context, the challenge of protecting human rights against the effects of artificial intelligence cannot be addressed solely through ethical guidelines or fragmented technical rules. Algorithmic intervention often affects the sphere of individual rights not through overt coercion, but through data processing, ranking, recommender systems, prediction, and automated decision-making. The fundamental question, therefore, is how a balance can be struck between technological development, on the one hand, and the protection of human dignity, justice, freedom, and legal certainty, on the other. Although Iranian scholarship on the impact of artificial intelligence on human rights has expanded, a significant proportion of the existing literature either provides a general account of opportunities and risks or focuses on a particular right. Relatively few studies have systematically examined the relationship between a contemporary legal regime and the foundations of Imamiyya jurisprudence. The novelty of the study lies in the authors' decision to place the relationship between the foundations of Imamiyya jurisprudence and the Regulation (EU) 2024/1689 [EU AI Act] at the centre of the analysis, rather than merely mapping general challenges or concentrating on a single right. The study demonstrates how principles such as dignity, justice, the prohibition of illegitimate domination, and the protection of personal integrity can be connected to emerging legal requirements and, conversely, how artificial intelligence regulation may be interpreted so as to provide effective protection for fundamental rights. This approach yields a standard that is defensible from the perspective of Islamic jurisprudence while remaining legally and operationally practiceable: a standard that moves human rights protection beyond the mere declaration of values and renders it an institutional, monitorable, and accountable undertaking. Employing a descriptive-analytical and comparative approach, the study examines the EU AI Act as a model of rights-based regulation while simultaneously revisiting the foundations of Imamiyya jurisprudence in order to assess the legitimacy of artificial intelligence systems. Effective human rights protection is defensible and persuasive only where it rests simultaneously on two foundations: authentic jurisprudential principles and clear, traceable mechanisms under positive law. The study therefore treats Imamiyya jurisprudence and the EU AI Act as two complementary frameworks. The former centres on principles including human dignity,

justice, the prohibition of illegitimate domination, and the protection of personal integrity, while the latter translates such principles into operational obligations and measurable enforcement mechanisms. The significance of bringing these frameworks together lies in the fact that Imamiyya jurisprudence can provide a normative basis for constraining technological power, whereas the EU AI Act, particularly through its rights-based and risk-based approach, demonstrates how such principles may be translated into institutional rules capable of supervision and enforcement. The findings indicate a significant degree of convergence between the Act's risk-based logic and principles such as human dignity, justice, the prohibition of illegitimate domination, protection against interference in private affairs, and the responsibility of the State to prevent harm. This convergence is reflected in requirements concerning risk management, data quality, transparency, human oversight, accountability, and the right to challenge decisions. The findings further demonstrate that effective protection of human rights in the context of artificial intelligence remains incomplete unless jurisprudential foundations are connected with rules of positive law. Through its emphasis on human dignity, justice, the prohibition of illegitimate domination, and protection of personal integrity, Imamiyya jurisprudence provides a normative framework for limiting interference with individual rights. The EU AI Act, by contrast, translates this framework into enforceable requirements through its rights-based and risk-based approach. Thus, in the field of privacy, the legitimacy of data processing depends upon the source of the data, the purpose of processing, the scope of access, and accountability. With regard to equality, combating discrimination requires mechanisms for controlling bias and providing opportunities for correction. In relation to freedom of expression and access to information, transparency and the prevention of misleading information assume particular importance. As regards the right to work, decisions generated by intelligent systems must be subject to oversight and capable of challenge. In the field of privacy, a fundamental transformation has occurred: the concept has expanded from the traditional understanding of "prohibiting intrusion into the private sphere" to the protection of an individual's "data identity." In a data-driven world, the collection and analysis of personal information can reconstruct a detailed profile of an individual's personality and circumstances, thereby demonstrating the need to constrain control over identity-related data. By emphasizing the prohibition of encroachments upon human dignity and the impermissibility of unjustified domination over private affairs, Imamiyya jurisprudence provides a normative basis for such limitations. The EU AI Act, through its emphasis on transparency, data governance, and oversight of high-risk applications, likewise translates this value into a legal obligation. Accordingly, the legitimacy of data processing is established through transparency concerning the origin of the data, the purpose of processing, and accountability for its use. In the field of justice and non-discrimination, the principal challenge lies in the data-driven nature of decision-making processes. Justice in this context cannot be reduced to a mere declaration of equality; it requires mechanisms capable of identifying and mitigating algorithmic bias. Within the tradition of Islamic jurisprudence, the principle of "unity of legal characterization" and

the intrinsic connection between equality and justice preclude social status or irrelevant attributes from affecting the determination of rights. In the algorithmic environment, the same logic translates into the need for data screening and the control of proxy variables so as to prevent sensitive characteristics, whether directly or indirectly, from influencing decision-making outcomes. Through requirements concerning human oversight and the auditability of systems, the EU AI Act seeks to give practical effect to this objective. With respect to freedom of expression and access to information, the fundamental challenge arises from the possibility of cognitive manipulation and the large-scale generation of misleading information. From the perspective of Imamiyya jurisprudence, freedom of expression is inseparably connected with human rationality and the ability to discern and prefer better forms of speech. The reliable circulation of information and the opportunity for criticism and scrutiny therefore form part of the effective realization of this freedom. By requiring transparency in the generation and dissemination of content and prohibiting deceptive practices, the EU AI Act seeks to protect users' cognitive autonomy. Within this framework, freedom of expression is safeguarded not by restricting technological tools as such, but by strengthening the capacity for discernment, verification, and the attribution of responsibility. The protection of human rights in the age of artificial intelligence must therefore move beyond the mere declaration of values and be translated into institutional obligations capable of supervision and enforcement. The article concludes that the legitimacy of artificial intelligence governance is to be measured not only by technical efficiency or economic profitability, but also by its capacity to safeguard human dignity, constrain algorithmic power, and guarantee technological accountability. Ultimately, the synergy between these two frameworks translates the ideals of dignity and justice into enforceable rules and demonstrates that legitimate artificial intelligence governance is defined not merely by technical efficiency or economic utility, but by its capacity to protect human values, constrain algorithmic power, and ensure technological accountability.

Keywords: Human Rights, European Union Artificial Intelligence Act, Imamiyya jurisprudence, Human Dignity, Privacy, Algorithmic Discrimination, Artificial Intelligence Governance.

صیانت از حقوق بشر در پرتو قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا؛ خوانشی تطبیقی بر پایه مبانی فقه امامیه

سید محمدهادی قبولی درافشان^۱، فاطمه نجیب‌زاده وامق‌آبادی^۲

۱. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: h.ghaboli@um.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: Fatemeh.najibzadeh@mail.um.ac.ir

چکیده

گسترش هوش مصنوعی، حمایت از حقوق بشر را با صورتی تازه از قدرت فناورانه روبه‌رو کرده است؛ قدرتی که الزاماً از مسیر اجبار آشکار عمل نمی‌کند، بلکه از راه گردآوری داده، پیش‌بینی الگوریتمی، رتبه‌بندی، توصیه‌گری، تولید محتوا و تصمیم‌سازی خودکار، به‌تدریج بر زیست فردی و اجتماعی انسان اثر می‌گذارد. از این منظر، مسئله اصلی مقاله آن است که در برابر این مداخله‌های نامحسوس اما مؤثر، چگونه می‌توان از کرامت انسانی، حریم خصوصی، برابری، آزادی بیان، دسترسی به اطلاعات و حق کار صیانت کرد. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و تطبیقی، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا را به‌مثابه نمونه‌ای از تنظیم‌گری حقوق‌بنیاد بررسی می‌کند و هم‌زمان، مبانی فقه امامیه را برای سنجش مشروعیت سامانه‌های هوش مصنوعی بازخوانی می‌نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد میان منطق خطرمحور این قانون و اصولی چون کرامت انسان، عدالت، نفی سلطه ناموجه، منع مداخله در شئون خصوصی و مسئولیت حاکمیت در دفع ضرر، هم‌گرایی معناداری وجود دارد. این هم‌گرایی در الزاماتی مانند مدیریت ریسک، کیفیت داده، شفافیت، نظارت انسانی، پاسخگویی و امکان اعتراض آشکار می‌شود. بر این اساس، حمایت از حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی نباید در سطح اعلام ارزش‌ها باقی بماند، بلکه باید به تکالیفی نهادی، قابل نظارت و قابل پیگیری تبدیل شود. نتیجه مقاله آن است که مشروعیت حکمرانی هوش مصنوعی نه صرفاً با کارآمدی فنی یا سودآوری اقتصادی، بلکه با توان آن در پاسداشت انسان، مهار قدرت الگوریتمی و تضمین مسئولیت‌پذیری فناورانه سنجیده می‌شود.

واژگان کلیدی: حقوق بشر، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا، فقه امامیه، کرامت انسانی، حریم خصوصی، تبعیض الگوریتمی، حکمرانی هوش مصنوعی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۳
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۶/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰
برخط:

استناد: قبولی درافشان، سید محمدهادی و نجیب‌زاده وامق‌آبادی، فاطمه (۱۴۰۵). صیانت از حقوق بشر در پرتو قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا؛ خوانشی تطبیقی بر پایه مبانی فقه امامیه. *حقوق عمومی تطبیقی*، ۳(۲)، ۱۰۳-۱۳۷.

<https://www.doi.org/10.22091/cpl.2026.16621.1153>

مقدمه

هوش مصنوعی در نظام حقوقی امروز دیگر صرفاً یک پدیده فنی نیست و در عمل، به امری تبدیل شده است که واقعیت‌های اجتماعی را صورت‌بندی می‌کند. این فناوری با تکیه بر داده، الگو و پیش‌بینی، بر توزیع فرصت‌ها و امکان بهره‌مندی از حقوق بنیادین اثر مستقیم می‌گذارد. ازاین‌رو، بحث اصلی فقط «کارآمدی» نیست، بلکه این است که تصمیم‌های مبتنی بر داده و مدل، تحت چه شرایطی با حریم خصوصی، مساوات، آزادی بیان، دسترسی به اطلاعات و حق کار سازگار می‌شوند. در چنین وضعی، مسئله حمایت از حقوق بشر در برابر هوش مصنوعی را نمی‌توان تنها با توصیه‌های اخلاقی یا قواعد پراکنده فنی توضیح داد؛ زیرا مداخله الگوریتمی، گاه نه در قالب اجبار آشکار، بلکه از راه پردازش داده، رتبه‌بندی، توصیه‌گری، پیش‌بینی و تصمیم‌سازی خودکار بر قلمرو حقوق اشخاص اثر می‌گذارد. بنابراین، پرسش اصلی آن است که چگونه می‌توان میان توسعه فناوری و صیانت از کرامت انسانی، عدالت، آزادی و امنیت حقوقی انسان توازن برقرار کرد.

پشتیبانی مؤثر از حقوق بشر زمانی قابل دفاع و اقناع‌کننده است که دو پشتوانه را هم‌زمان در کنار هم داشته باشد: نخست، مبانی اصیل فقهی؛ دوم، سازوکارهای روشن و قابل پیگیری در حقوق موضوعه. بر همین اساس، در این پژوهش، «فقه امامیه» از یک سو و «قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا» از سوی دیگر، به‌عنوان دو چارچوب مکمل بررسی می‌شوند؛ اولی با تمرکز بر معیارهایی مانند کرامت انسانی، عدالت، نفی سلطه نامشروع و صیانت از شئون اشخاص و دومی با تبدیل این معیارها به تکالیف اجرایی و ضمانت اجرای قابل سنجش. اهمیت این تقابل و هم‌نشینی در آن است که فقه امامیه می‌تواند مبنای هنجاری تحدید قدرت فناوریانه را فراهم آورد، درحالی‌که قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا، به‌ویژه با رویکرد حقوق‌بنیاد و مخاطره‌محور خود، نشان می‌دهد چگونه می‌توان این مبانی را به قواعد نهادی، قابل نظارت و قابل پیگیری نزدیک ساخت.

پژوهش حاضر از حیث ماهیت، نظری است و با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده و منابع اصلی آن شامل اسناد منتخب حقوق

بشری، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا، گزارش‌ها و تحلیل‌های معتبر درباره این قانون و متون و مبانی فقه امامیه است. در تدوین این پژوهش، امانت‌داری علمی، استناد دقیق و نقل منصفانه دیدگاه‌ها رعایت شده و تلاش شده است تحلیل‌ها بر پایه فهم منصفانه از هر دو نظام هنجاری، یعنی فقه امامیه و حقوق تنظیم‌گر معاصر سامان یابد.

در ادبیات داخلی، مطالعات مربوط به اثرگذاری هوش مصنوعی بر حقوق بشر افزایش یافته است؛ بااین‌حال، بخش مهمی از این آثار یا به ارائه تصویری کلی از فرصت‌ها و تهدیدها پرداخته‌اند، یا تمرکز خود را بر یک حق مشخص قرار داده‌اند و کمتر به پیوند روشمند میان یک نظام حقوقی معاصر و مبانی فقه امامیه پرداخته‌اند. برای نمونه پژوهش «تأثیر هوش مصنوعی بر نظام حقوق بشر بین‌الملل» اثر سید محمد مهدی مصطفوی اردبیلی، مصطفی تقی‌زاده انصاری و سمانه رحمتی‌فر، آثار هوش مصنوعی بر نسل‌های مختلف حقوق بشر را بررسی کرده و بر ضرورت قاعده‌گذاری تأکید می‌کند، اما وارد تحلیل تفصیلی سازوکارهای اجرایی یک قانون معین و نسبت آن با مبانی فقهی نمی‌شود. همچنین، پژوهش «هوش مصنوعی و چالش‌های پیش‌رو در قلمرو حقوق بین‌الملل بشر با رویکردی بر حق کار» نوشته آناهیتا سیفی و نجمه رزمخواه، مسئله حق کار را در کانون قرار داده است، اما به دلیل تمرکز موضوعی، به صورت‌بندی یک چارچوب یکپارچه درباره چند حق منتخب در کنار هم نمی‌رسد. از سوی دیگر، پژوهش «چالش‌های هوش مصنوعی در نقض حقوق بشر و راهکارهای ممکن با تأکید بر کنوانسیون بین‌المللی هوش مصنوعی» اثر فاطمه‌السادات قریشی محمدی و رامین فغانی، بر اهمیت قاعده‌گذاری بین‌المللی و ارائه راهکار تأکید می‌کند، اما پیوند یک نظام تنظیم‌گری موجود با ظرفیت‌های فقهی را به صورت روشمند دنبال نمی‌کند.

نوآوری مقاله حاضر در آن است که به جای بیان کلی چالش‌ها یا تمرکز بر یک حق خاص، نسبت میان مبانی فقه امامیه و قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا را به‌عنوان محور اصلی بحث برمی‌گزیند. این مقاله نشان می‌دهد که چگونه اصولی مانند کرامت، عدالت، نفی سلطه نامشروع و صیانت از شئون اشخاص می‌توانند با الزامات حقوقی جدید پیوند یابند و در مقابل، قواعد قانون هوش مصنوعی نیز در جهت حمایت مؤثر از حقوق بنیادین تفسیر شوند. حاصل این رویکرد، ارائه معیاری است که هم از نظر فقهی قابل دفاع است و هم از حیث حقوقی و اجرایی قابلیت پیگیری دارد؛ معیاری که حمایت از حقوق بشر را از سطح

اعلام ارزش‌ها فراتر می‌برد و آن را به مسئله‌ای نهادی، نظارت‌پذیر و مسئولیت‌آور تبدیل می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حمایت مؤثر از حقوق بشر در مواجهه با هوش مصنوعی، بدون تلفیق مبانی فقهی و قواعد حقوق موضوعه، ناقص خواهد بود. فقه امامیه با تأکید بر کرامت انسانی، عدالت، نفی سلطه نامشروع و صیانت از شئون اشخاص، چارچوبی هنجاری برای تحدید مداخله در حقوق افراد فراهم می‌آورد و قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا با رویکردی حقوق‌بنیاد و مخاطره‌محور، این چارچوب را به الزامات اجرایی نزدیک می‌سازد. بر این اساس در حوزه حریم خصوصی، مشروعیت پردازش داده به منشأ، هدف، حدود دسترسی و پاسخ‌گویی وابسته است. در حوزه مساوات، مقابله با تبعیض مستلزم کنترل سوگیری و امکان اصلاح است. در آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات، شفافیت و پیشگیری از گمراه‌سازی اهمیت می‌یابد و در حق کار، تصمیم‌های مبتنی بر سامانه‌های هوشمند باید قابل نظارت و اعتراض باشند. در مجموع، هم‌افزایی این دو چارچوب، معیارهای کرامت و عدالت را به قواعدی اجرایی و قابل پیگیری تبدیل می‌کند و نشان می‌دهد که حکمرانی مشروع هوش مصنوعی، نه صرفاً در کارآمدی فنی یا سودمندی اقتصادی، بلکه در توان آن برای پاسداشت انسان، مهار قدرت الگوریتمی و تضمین مسئولیت‌پذیری فناورانه معنا می‌یابد.

۱. تبیین مفاهیم

۱-۱. هوش مصنوعی

هوش مصنوعی شاخه‌ای از علوم رایانه است که به مطالعه و طراحی سامانه‌ها یا کنشگرهایی اختصاص دارد که می‌توانند داده‌ها و نشانه‌های محیط را دریافت، پردازش و بر مبنای اهداف معین، خروجی‌ها یا تصمیم‌های متناسب تولید کنند. هوشمندی در این حوزه به توانایی سامانه در گزینش رفتاری متناسب با شرایط و اهداف اطلاق می‌گردد؛ ازاین‌رو، هوش مصنوعی به فهم و طراحی سازوکارهای تصمیم‌گیری عقلانی معطوف است (Russell & Norvig, 2021: vii). در تعاریف استاندارد معاصر این مفهوم غالباً در قالب «سامانه» صورت‌بندی می‌شود، یعنی سامانه‌ای مبتنی بر ماشین که برای تحقق اهداف انسانی از داده‌های ورودی استنتاج کرده و خروجی‌هایی مانند پیش‌بینی، توصیه، تصمیم یا تولید محتوا ارائه می‌کند؛ خروجی‌هایی که

می‌توانند بر محیط واقعی یا مجازی اثر بگذارند (NIST, 2023: 1). همچنین ماده ۳ قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا در تعریف هوش مصنوعی، بر درجاتی از خودمختاری، قابلیت انطباق و توان اثرگذاری این سامانه‌ها تأکید دارد و در مواردی، مدل‌های هوش مصنوعی با کارکرد عمومی را نیز در برمی‌گیرد (European Parliamentary Research Service (n 10)).

۲-۱. اقسام هوش مصنوعی طبق قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا

قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا بر مبنای رویکردی خطرمحور، سامانه‌های هوش مصنوعی را در چهار سطح دسته‌بندی می‌کند: خطر غیر قابل قبول، پرخطر، خطر محدود و خطر حداقلی. این تقسیم‌بندی بر پایه شدت آثار احتمالی هر سامانه بر ایمنی، معیشت، سلامت، محیط‌زیست و حقوق بنیادین اشخاص است و به تناسب هر سطح، تعهدات متفاوتی را برای تضمین هوش مصنوعی قابل اعتماد و کاهش مخاطرات مقرر می‌سازد.

نخست، سامانه‌های هوش مصنوعی در سطح خطر غیر قابل قبول که در این سامانه‌ها برخی کاربست‌ها اساساً ممنوع‌اند؛ زیرا با ارزش‌های اتحادیه ناسازگار بوده و ظرفیت بالایی برای نقض حقوق بنیادین و ارزش‌های اجتماعی دارند (Ebers, 2022: 324). ماده ۵(۱) قانون، ازجمله کاربردهایی را منع می‌کند که با روش‌های پنهان و ناموجه بر داوری یا اراده اشخاص اثر نامطلوب می‌گذارند، از آسیب‌پذیری افراد یا گروه‌ها بر پایه سن، ناتوانی یا وضعیت اجتماعی و اقتصادی سوءاستفاده می‌کنند، یا از داده‌های شخصی و ویژگی‌های حساس، ازجمله از طریق سامانه‌های دسته‌بندی بر پایه داده‌های زیستی، بهره‌برداری غیرقانونی به عمل می‌آورند؛

دوم، سامانه‌های پرخطر هوش مصنوعی، سامانه‌هایی‌اند که ممکن است بر سلامت، ایمنی، محیط‌زیست یا حقوق بنیادین اثر منفی بگذارند (European Parliament: (n 10)). این سامانه‌ها هرچند در بازار اروپا مجازند، پیش از عرضه یا بهره‌برداری باید الزامات اجباری و ارزیابی انطباق مقرر در قانون را رعایت کنند. مصادیق آن در ماده ۲(۶) و پیوست ۳ آمده و حوزه‌هایی چون اعتبارسنجی، بیمه، استخدام و مؤلفه‌های ایمنی محصول را در برمی‌گیرد؛

سوم، سامانه‌های هوش مصنوعی با خطر محدود که عمدتاً مشمول الزامات شفافیت‌اند. در این موارد،

اشخاص باید آگاه باشند که با یک سامانه هوش مصنوعی تعامل می‌کنند یا محتوایی را دریافت می‌کنند که به وسیله هوش مصنوعی تولید یا دست‌کاری شده است؛ از این رو، چت‌بات‌ها، سامانه‌های شناسایی هیجان، سامانه‌های دسته‌بندی بیومتریک و محتوای جعل عمیق (DeepFake) مشمول الزامات اطلاع‌رسانی و برچسب‌گذاری قرار می‌گیرند؛

چهارم، سامانه‌های هوش مصنوعی با خطر حداقلی که شامل سامانه‌هایی است که در هیچ‌یک از سطوح پیشین نمی‌گنجند؛ مانند بازی‌های ویدئویی مجهز به هوش مصنوعی یا پالایه‌های هرزنامه که اصولاً تعهد الزام‌آور خاصی ندارند، هرچند تدوین آیین‌نامه‌های رفتاری درباره آن‌ها مورد تشویق است (Mazars, 2025: 3).

۳-۱. حقوق بشر

در ادبیات حقوق بین‌الملل معاصر، «حقوق بشر» پیش از آنکه صرفاً مجموعه‌ای از امتیازات سیاسی یا اخلاقی تلقی شود، به مثابه حقوقی ذاتی، برابر و سلب‌ناپذیر برای هر انسان صورت‌بندی می‌گردد؛ حقوقی که منشأ هنجاری آن «کرامت ذاتی» انسان است و از همین رو، تعلق آن به فرد، وابسته به تابعیت، مرز، دین، نژاد، جنسیت یا هر وصف دیگری نیست (United Nations, 1948: 8-12). در اسناد بعدی حقوق بین‌الملل نیز حقوق بشر به عنوان حقوقی جهان‌شمول، تجزیه‌ناپذیر و به هم پیوسته معرفی شده است که باید به طور منصفانه و برابر و با تأکید یکسان مورد حمایت و اجرا قرار گیرد (United Nations, 1993: 5; United Nations, 1993: 5).

در برابر این صورت‌بندی بین‌المللی «حقوق بشر اسلامی»، عموماً به عنوان مجموعه‌ای از حقوق و تضمین‌ها معرفی می‌شود که ریشه در انسان‌شناسی دینی دارد و به جای اتکا به قرارداد اجتماعی یا اراده دولت‌ها، بر مبنای «کرامت انسان» و «غایت اخلاقی شریعت» و «مصلحت نوعی جامعه» تبیین می‌شود. از این منظر در اندیشه اسلامی، حقوق صرفاً به منزله مطالباتی در برابر قدرت تلقی نمی‌شوند، بلکه در نسبت با تکلیف و مسئولیت و حدود مشروع معنا می‌یابند؛ بدین سان، حق از یک سو کارکردی حمایتی در صیانت از انسان در برابر تعدی دارد و از سوی دیگر، واجد کارکردی هدایتی در جهت‌دهی رفتار فردی و اجتماعی

در مسیر عدالت است (کوثری، ۱۳۹۰: ۳۳-۳۶).

۴-۱. هوش مصنوعی و حمایت از حقوق بشر

همان‌گونه که بیان شد، حقوق بشر را می‌توان مجموعه حقوق جمعی و فردی تعریف کرد که هر انسان به صرف تولد از آن بهره‌مند می‌شود (UDHR, UNGA Res 217 A(III), 1948). همان‌گونه که دفتر کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد بیان کرده است، حقوق بشری که ممکن است به‌طور نامطلوب از هوش مصنوعی مولد تأثیر بپذیرند، به ترتیب اعلام‌شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر شامل موارد زیر است: حق رهایی از آسیب جسمی و روانی، حق بر برابری در برابر قانون و حمایت در برابر تبعیض، حق بر حریم خصوصی، حق مالکیت، حق آزادی اندیشه، وجدان، دین و عقیده، حق آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات، حق مشارکت در امور عمومی، حق کار و کسب معاش، حقوق کودک و حق فرهنگ و هنر و علم (OHCHR, 2025). روشن است که دامنه اثرگذاری هوش مصنوعی می‌تواند حقوق بشر را به‌طور گسترده تحت تأثیر قرار دهد. در این پژوهش در میان سایر موارد، تمرکز بر چند حق منتخب است که قانون هوش مصنوعی بر آن‌ها اثر می‌گذارد، نه بر همه حقوق متأثر.

قانون هوش مصنوعی، به‌جای تفکیک و سامان‌دهی سامانه‌ها بر اساس حوزه‌های کاربردی، آن‌ها را بر مبنای سطح خطر دسته‌بندی می‌کند و برای هر دسته، الزامات و سازوکارهای صیانتی متناسب، همراه با تأکید بر شفافیت و قابلیت ردگیری، پیش‌بینی می‌نماید. این رویکرد با هدف برقراری توازن میان توسعه و نوآوری در هوش مصنوعی قابل اعتماد و انسان‌محور و مدیریت مؤثر مخاطرات نوپدید و صیانت از کرامت انسانی، آزادی، برابری، مردم‌سالاری و حقوق بنیادین اتخاذ شده است.

۲. حق صیانت از حریم خصوصی به‌مثابه یکی از حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی

اگر حریم خصوصی صرفاً یک ترجیح فردی یا مصلحت جمعی تلقی شود، نقض آن در جهان دیجیتال در حد خطایی رایج در فناوری فروکاسته می‌شود؛ اما اگر آن را امتداد هویت انسان و شرط زیست طبیعی و بایسته او بدانیم، تعرض به آن به‌ویژه در محیط هوش مصنوعی به‌منزله خدشه به امنیت روانی و روابط اجتماعی و کرامت انسانی فهم می‌شود. از این حیث، هرچند حق حریم خصوصی از نظر درجه اهمیت پس از حق

حیات قرار می‌گیرد، اما به سبب پیوند عمیق آن با هویت شخصی از جایگاهی ممتاز در میان حقوق و آزادی‌های اساسی برخوردار است و تعرض به آن می‌تواند امنیت فردی و اجتماعی انسان را زایل سازد؛ چنان‌که افشای اسرار و داده‌های شخصی در بستر هوش مصنوعی آثار مخرب و جبران‌ناپذیری بر آرامش روان و روابط اجتماعی افراد برجای می‌گذارد. از این رو، حقوق انسان تنها به اموال و دارایی‌های مادی محدود نیست، بلکه حقوق غیرمالی و سرمایه‌های معنوی، از جمله آزادی‌های مشروع، امنیت فردی، مصونیت مکالمات و مکاتبات و امنیت حیثیت و شخصیت نیز در شمار مهم‌ترین حقوق او قرار می‌گیرند (سروش، ۱۳۹۴: ۴۲). بدین سان رعایت حریم خصوصی از مهم‌ترین مصادیق حقوق معنوی و پاسداشت کرامت انسانی است.

این معنا در عصر «انقلاب هوش مصنوعی» حساسیت بیشتری یافته است؛ زیرا نقض حریم خصوصی دیگر صرفاً از مسیر ورود فیزیکی یا افشای مستقیم رخ نمی‌دهد، بلکه از طریق گردآوری داده، تحلیل الگوها و استنتاج‌های پنهان تحقق می‌یابد. اگر در گذشته تعرض به حریم خصوصی با ورود به منزل یا افشای نامه و مکالمه شناخته می‌شد، امروز همین مداخله با استخراج تدریجی داده‌ها، ترکیب آن‌ها و ساختن نمایه‌های شخصیتی در سامانه‌های هوش مصنوعی تحقق می‌یابد (Wachter & Mittelstadt, 2019: 497-498). از این رو، حریم خصوصی در عصر داده، در عمل به معنای کنترل بر داده‌های هویتی و حدود پردازش آن‌هاست؛ و فقه امامیه می‌تواند برای این حق، مبنایی ارزشی و منسجم فراهم آورد (سروش، ۱۳۹۴: ۴۰)؛ کما اینکه پردازش داده‌های مربوط به سلامت، ویژگی‌های زیستی یا دیگر اوصاف حساس، رضایت عام و مبهم نمی‌تواند به‌تنهایی مجوز دسترسی و استفاده‌های بعدی باشد؛ زیرا داده‌های شخصی خاص، به اعتبار ظرفیت بیشتر تعرض به حریم و موقعیت فرد، تابع محدودیت‌های شدیدتری در پردازش‌اند. این تمایز در کاربردهای هوش مصنوعی، به‌ویژه هنگام ترکیب داده‌های پراکنده و استنتاج ویژگی‌های حساس، باید در تعیین حدود مجوز پردازش لحاظ شود (آقای طوق و ناصر، ۱۴۰۳ الف: ۲).

نخستین مبنا از مبانی حریم خصوصی در فقه، کرامت انسانی است. انسان در نگرش اسلامی، افزون بر بُعد جسمانی، واجد بُعد روحانی است: «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» (سوره صاد، آیه ۷۲). همین امر منشأ کرامت اوست و قرآن نیز بر این منزلت تصریح می‌کند: «لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (سوره اسراء، آیه ۷۰). بنابراین،

پاسداشت حریم خصوصی، پاسداشت شأن و کرامت انسان است (طباطبائی، ۱۳۹۰: ج ۱۳، ۱۵۷). این مبنا وقتی وارد قلمرو هوش مصنوعی می‌شود، یک ترجمان عملی پیدا می‌کند: داده‌های شخصی، از نام و نشانی تا الگوهای رفتاری و ترجیحات، تنها «اطلاعات» نیستند، بلکه قطعاتی از بازنمایی هویت‌اند. پس هر سامانه‌ای که بتواند از داده‌های پراکنده، تصویری از «شخص» بسازد و بر اساس آن تصمیم بگیرد یا محتوایی تولید کند، بالقوه در قلمرو کرامت انسانی دخالت می‌کند و در نتیجه باید به قاعده سخت‌گیرانه صیانت از حریم خصوصی ملتزم شود.

مبنای دوم، نفی ولایت نامشروع است. ولایت مطلقه تنها از آن خداوند است: «هُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (سوره قصص، آیه ۷۰). بر این اساس، اصل آن است که هیچ کس بر جان، مال و شئون شخصی دیگری ولایت ندارد، مگر با دلیل معتبر عقلی یا شرعی و در صورت تردید، باید به اصل عدم ولایت رجوع کرد (موسوی خمینی، ۱۴۰۹: ۱۰۲). این قاعده در حکمرانی داده، معنایی روشن دارد تا وقتی «اذن معتبر» یا «دلیل معتبر» برای تسلط بر داده‌های دیگری وجود ندارد، گردآوری، پردازش و به‌ویژه بازاستفاده و اشتراک‌گذاری داده‌های شخصی، صورت تازه‌ای از ولایت‌ورزی ناموجه خواهد بود، حتی اگر به جای ابزار سنتی زور، با ابزار الگوریتم و قراردادهای مبهم انجام گیرد.

مبنای سوم، منع مداخله در شئون خصوصی است. انسان‌ها در امور خصوصی خود آزادند و هرگونه مداخله در خلوت آنان، جز با درخواست یا اذن صاحب حریم، ناموجه است. این مداخله تنها فیزیکی نیست، بلکه نظارت مخفیانه، تجسس، افشای اسرار و تحت نظر گرفتن دیگران را نیز در برمی‌گیرد (اکبری بابوکانی، ۱۳۹۱: ۶۴). اکنون اگر این مبنا را بر واقعیت فنی هوش مصنوعی بنشانیم، می‌بینیم که بسیاری از ریسک‌ها دقیقاً از «مداخله پنهان» می‌جوشد. سامانه‌های هوش مصنوعی برای کارکرد خود ناگزیر به ورودی گسترده‌اند و همین «ضرورت داده» می‌تواند تبدیل به مسیرهای نفوذ به خلوت شود؛ یعنی همان تجسس، اما در قالب داده‌کاوی، ردیابی، پروفایل‌سازی و استنتاج. پس تحلیل فقهی منع مداخله به‌طور طبیعی به یک قاعده‌گذاری مرحله‌به‌مرحله در چرخه داده تبدیل می‌شود: چه داده‌ای، از چه منشأی، برای چه هدفی، با چه سطحی از دسترسی و چه ضمانت‌هایی مجاز است و هر چه از این حدود فراتر رود، از منظر مبنا «تعدی» محسوب می‌شود، حتی اگر ظاهراً در قالب خدمت دیجیتال عرضه شود.

مبنای چهارم، حرمت خون و مال و عرض است. در شریعت، تعرض به جان، مال و آبروی دیگران ممنوع است و پیامبر (ص) در حجةالوداع حرمت خون و مال مسلمانان را تا روز قیامت یادآور شده‌اند (ابن هاشم، ۱۴۰۰: ج ۲، ۶۰۳؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹: ج ۴، ۳۵). اینجا پیوند با هوش مصنوعی کاملاً عینی است: افشاء داده‌ها، ساخت محتوای متقاعدکننده اما کاذب، یا انتساب‌های الگوریتمی می‌تواند حیثیت فرد را مخدوش کند و از این‌رو صیانت از حریم خصوصی صرفاً حفاظت از «اطلاعات» نیست، بلکه حفاظت از «عرض» و «اعتبار» در عصر داده است. علاوه‌بر تکلیف فردی در پاسداشت حریم دیگران، دولت اسلامی مکلف است تدابیر لازم را برای حفاظت از این حق مسلم اتخاذ نماید و با متجاوزین و حرمت‌شکنان به حریم جان و مال و عرض دیگران با جدیت مقابله نماید (موسوی خمینی، ۱۴۰۹: ۹۸) و در زبان حقوق فناوری، همین تکلیف به شکل الزام‌های حکمرانی داده، مسئولیت‌پذیری ارائه‌دهندگان و نظارت‌پذیری سامانه‌ها بازترجمه می‌شود.

مبنای پنجم، اصل سلطنت است. مطابق حدیث «الناس مسلطون علی اموالهم» انسان بر شئون خویش سلطه دارد و این اصل، به‌طریق‌اولی، حقوق غیرمالی و معنوی را نیز در برمی‌گیرد (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳: ج ۳، ۲۰۸؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ج ۲، ۳۲). در نتیجه وقتی در حقوق جدید از «محدودیت هدف» و «کمینه‌سازی داده» سخن گفته می‌شود، این مفاهیم می‌توانند صورت حقوقی همان اصل سلطنت و نفی سلطه غیرمجاز باشند: یعنی حتی اگر داده‌ای یک بار با مجوزی محدود وارد چرخه شد، همان مجوز نمی‌تواند به سلطه نامحدود بر همه شئون اطلاعاتی شخص تبدیل شود.

اکنون این مبانی فقهی در حقوق بین‌الملل حقوق بشر و نیز در حقوق اتحادیه اروپا به‌ویژه در حوزه تنظیم‌گری داده و هوش مصنوعی، هم‌پوشانی کارکردی یافته‌اند. اعلامیه جهانی حقوق بشر تصریح می‌کند که هیچ‌کس نباید در معرض مداخله خودسرانه در حریم خصوصی، خانواده، خانه یا مکاتبات خود قرار گیرد و نیز نباید مورد تعرض به شرافت و حیثیت واقع شود (ماده ۱۲). اهمیت این حکم در آن است که مفهوم «خودسرانه بودن» در فقه و حقوق جدید، با وجود تفاوت در زبان و ساختار، به نتیجه‌ای نزدیک منتهی می‌شود: در فقه، مداخله خودسرانه در فقدان اذن معتبر و دلیل مشروع معنا می‌یابد و در حقوق جدید، فقدان مبنای قانونی، شفافیت، تناسب و محدودیت هدف. از این منظر، اینکه یکی از پایدارترین مناقشات

حقوق بشری در زمینه پردازش خودکار داده و الگوریتم‌ها به حق بر حریم خصوصی مربوط می‌شود، امری طبیعی است (Sills, 1970: 7). همچنین استناد به منفعت عمومی یا امنیت برای کنار گذاشتن حقوق شخص موضوع داده، بدون تعیین حدود قانونی پردازش و مرجع نظارت، می‌تواند حمایت از حریم خصوصی را بی‌اثر کند. در بررسی تطبیقی محدودیت‌های قواعد حفاظت از اطلاعات، بر ضرورت روشن کردن حقوق شخص، وظایف پردازنده و نظارت بر موارد تزامم با منافع عمومی تأکید شده است؛ ملاحظه‌ای که درباره پردازش داده در سامانه‌های هوش مصنوعی نیز مصداق دارد (آقایی طوق و ناصر، ۱۴۰۳ ب: ۲۰).

این مسئله با توجه به ویژگی‌های ساختاری سامانه‌های هوش مصنوعی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. این سامانه‌ها برای آموزش، پیش‌بینی، تولید محتوا و تعامل با کاربران، به داده‌های انبوه وابسته‌اند و بخش مهمی از کارآمدی آن‌ها به کیفیت و گستره داده‌های ورودی بستگی دارد. این داده‌ها می‌توانند شامل اطلاعات عادی مانند نام، نشانی و داده‌های مالی و نیز اطلاعات حساس مانند سوابق پزشکی یا شناسه‌های منحصر به فرد باشند (The Economic Times, 2023). بنابراین مسئله اصلی تنها جمع‌آوری داده نیست، بلکه چگونگی استفاده از آن، دامنه دسترسی اشخاص و نهادها، احتمال بازاستفاده و امکان سوءاستفاده از آن نیز اهمیت بنیادین دارد. افزون بر این، اتکای هوش مصنوعی به داده‌های انبوه می‌تواند به تولید محتوای زیان‌بار، نادرست و متقاعدکننده منجر شود و حتی بستر جعل هویت، اخاذی و سایر اشکال سوءاستفاده را فراهم سازد (United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, 2025). در چنین فضایی مبانی فقهی منع مداخله و حرمت عرض، از سطح گزاره‌های کلی فراتر می‌روند و به ضرورت قاعده‌گذاری دقیق در سراسر چرخه عمر داده تبدیل می‌شوند.

در همین راستا، حمایت از حریم خصوصی و داده‌های شخصی هم در قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا و هم در قانون عمومی حفاظت از داده مورد تأکید قرار گرفته است (GDPR, 2016; Regulation (EU) 2018/1725, 2018; AI Act, 2024). بند توجیهی ۶۹ قانون هوش مصنوعی تصریح می‌کند که حق بر حریم خصوصی و حمایت از داده‌های شخصی باید در سراسر چرخه عمر سامانه تضمین شود. این نکته با مبانی فقهی نیز قابل جمع است؛ زیرا تعرض به حریم خصوصی معمولاً امری دفعی و لحظه‌ای نیست،

بلکه فرایندی است که از جمع‌آوری آغاز می‌شود و در ذخیره‌سازی، پردازش، اشتراک‌گذاری، آموزش و به‌کارگیری ادامه می‌یابد. از همین رو، اصولی مانند کمینه‌سازی داده و حفاظت از داده از رهگذر طراحی و به‌طور پیش‌فرض، درواقع ترجمان فنی اصل نفی سلطه ناموجه و منع مداخله غیرمأذون‌اند. تدابیری مانند ناشناس‌سازی، رمزنگاری و حتی آموزش الگوریتم بدون انتقال داده خام نیز در همین چارچوب قابل تحلیل است.

این نظم در ماده ۱۰ قانون هوش مصنوعی در سطح راهبری داده تکمیل می‌شود. مطابق این ماده، سامانه‌های پرخطر باید از داده‌های باکیفیت، مناسب و مدیریت‌شده بهره‌برند و منشأ داده، هدف اولیه گردآوری و احتمال سوگیری نیز مورد توجه قرار گیرد (Kelemen & Hohmann, 2016: 64). در موارد خاص، برای ارزیابی و کاهش سوگیری، پردازش برخی داده‌های خاص به‌صورت استثنایی مجاز دانسته شده است، اما این امر مشروط به تضمین‌های سخت‌گیرانه‌ای مانند محدودیت در استفاده مجدد، تدابیر امنیتی و حریم خصوصی، کنترل دسترسی، مستندسازی و تعهدات محرمانگی است. همچنین اصل محدودیت هدف، پردازشگر را به همان هدف اولیه مقید می‌سازد (Spiecker genannt Döhmann, 2022: 132; (GDPR, arts. 5(1), 6(1)). درنتیجه می‌توان گفت میان مبانی فقه امامیه و قواعد جدید حفاظت از داده نوعی هم‌گرایی زوِش‌مند شکل گرفته است: کرامت انسانی اقتضا می‌کند داده به‌مثابه امتداد شخصیت صیانت شود؛ نفی ولایت ناموجه، پردازش بی‌اذن و بی‌دلیل را مردود می‌شمارد و اصل سلطنت، کنترل بر داده‌های شخصی را از حقوق صاحب داده می‌داند. حاصل عملی این هم‌گرایی، استقرار الگویی از حکمرانی داده است که مشروعیت را نه در کلیات، بلکه در جزئیات چرخه عمر داده جست‌وجو می‌کند.

۳. حق مساوات و منع تبعیض به‌مثابه یکی از حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی

اگر «مساوات» صرفاً به‌منزله فضیلتی اخلاقی و توصیه‌ای در سطح خطابه‌های عمومی فهم شود، در فضای تصمیم‌سازی داده‌محور عصر هوش مصنوعی، به‌آسانی به گزاره‌ای تشریفاتی و کم‌اثر فروکاسته خواهد شد. اما اگر مساوات را در جایگاه یکی از حقوق بنیادین بشر، یعنی حق برخورداری از حمایت برابر قانون و مصونیت از تبعیض، صورت‌بندی کنیم، دیگر نمی‌توان آن را در سطح شعار نگاه داشت؛ بلکه باید به معیاری

سنجش‌پذیر و سازوکاری قابل نظارت تبدیل شود. اهمیت این جابه‌جایی از آنجاست که سامانه‌های هوش مصنوعی صرفاً ابزارهایی برای تولید گزارش یا تحلیل نیستند، بلکه در بسیاری از حوزه‌ها، از آموزش و اشتغال گرفته تا خدمات عمومی و امنیت، عملاً در تخصیص فرصت‌ها و تعیین مسیر دسترسی افراد به حقوق و امکانات نقش ایفا می‌کنند. از این رو، تبعیض در این بستر دیگر صرفاً ترجیح ناروای یک فرد بر فردی دیگر نیست، بلکه می‌تواند به بازتولید ساختاری نابرابری در مقیاسی گسترده بینجامد. در همین راستا، حقوق بشر بین‌المللی تأکید می‌کند که همه انسان‌ها باید بدون هیچ‌گونه تمایز از حقوق و آزادی‌های بنیادین برخوردار باشند و همگان مستحق حمایت برابر در برابر هر نوع تبعیض‌اند (ماده ۷).

در سنت فقهی نیز مساوات در پیوندی وثیق با عدالت معنا می‌یابد و همین نسبت نزدیک، آن را از یک توصیه اخلاقی صرف، به قاعده‌ای ناظر بر حکمرانی بدل می‌سازد؛ قاعده‌ای که هم به فرایند تقنین جهت می‌دهد و هم در مقام اجرا معیار عمل قرار می‌گیرد. بر این اساس مساوات صرفاً ناظر به توزیع منفعت نیست، بلکه متضمن جلوگیری از ورود «امتیاز» به قلمرو «حق» است؛ به این معنا که هیچ ویژگی نامرتبیطی نباید منشأ امتیاز حقوقی شود. مرحوم نائینی (ره) نیز از همین منظر، مساوات را نه اصلی حاشیه‌ای، بلکه «اصل مبارک» می‌خواند و می‌نویسد: «مراد از این اصل مساوات آحاد ملت با همدیگر و با شخص والی در جمیع شئون است» (غروی نائینی، ۱۴۲۴: ۱۰۰) و در ادامه تصریح می‌کند: «قانون مساوات از اشرف قوانین مبارکه مأخوذه از سیاسات اسلامیه و مبنا و اساس و روح تمام آن قوانین است» (غروی نائینی، ۱۴۲۴: ۱۰۱). این تعبیر اخیر، دلالتی روشن دارد: هر جا سازوکارهای حقوقی یا نهادی به گونه‌ای طراحی شوند که تبعیض را، حتی در اشکال پنهان و غیرمستقیم، بازتولید کنند، با روح عدالت‌محور شریعت ناسازگار خواهند بود. همین معنا در سخن امیرالمؤمنین (ع) نیز انعکاس یافته است: «احکام دین به عدالت زنده است» (آمدی، ۱۴۱۰: ۳۱).

یکی از امتیازهای مهم تبیین مرحوم نائینی آن است که مساوات را از «یکسان‌سازی» متمایز می‌کند. ایشان توضیح می‌دهد که حقیقت مساوات در شریعت آن است که هر حکمی که بر موضوعی به‌طور کلی و قانونی مترتب شده باشد، در مقام اجرا نسبت به همه مصادیق آن «بالسویه و بدون تفاوت» اعمال شود (سید رضی، ۱۳۸۰: ۷۰، ۴۶۱). بنابراین معیار اصلی در برابری، «وحدت عنوان» است؛ بدین معنا که هر جا

عنوان واحدی بر افراد متعدد صدق کند، ویژگی‌های فردی یا اجتماعی نامرتبط نباید موجب تفاوت در حکم شود. این نکته در عصر هوش مصنوعی اهمیت دوچندان دارد؛ زیرا بخش مهمی از تبعیض الگوریتمی دقیقاً از همان‌جا آغاز می‌شود که سامانه، آگاهانه یا ناآگاهانه، ویژگی‌های نامرتبط را به جای معیار معتبر وارد فرایند تصمیم‌گیری می‌کند، یا از طریق متغیرهای جانشین، همان ویژگی‌های حساس را به شکلی غیرمستقیم بازتولید می‌نماید. از این منظر، «وحدت عنوان» در زبان حکمرانی داده به این پرسش ترجمه می‌شود که کدام متغیرها واقعاً با هدف تصمیم مرتبطاند و کدام‌یک تنها بازتاب‌دهنده نابرابری‌های تاریخی یا حامل طبقه‌بندی‌های تبعیض‌آمیزند.

مرحوم نائینی برای تثبیت این معیار تصریح می‌کند که منزلت اجتماعی، قدرت، وابستگی یا موقعیت افراد نباید در دادرسی و اجرای حکم منشأ تفاوت شود؛ خواه شخص، شریف باشد یا ضعیف، عالم باشد یا جاهل، مسلمان باشد یا غیرمسلمان. حکم شرعی صادره باید درباره او نافذ و بدون تعطیل اجرا شود (غروی نائینی، ۱۴۲۴: ۱۰۱). این بیان، درواقع صورت‌بندی روشنی از اصل ضدتبعیض در مرحله اجراست. ترجمان معاصر این منطق آن است که سامانه‌های مورد استفاده در فرایندهای گزینش، رتبه‌بندی، ارزیابی و تصمیم‌سازی نباید به تولید یا تثبیت سلسله‌مراتب ناعادلانه میان افراد و گروه‌ها بینجامند. به بیان دیگر، این سامانه‌ها نباید به گونه‌ای طراحی یا آموزش داده شوند که اشخاص را به سبب ویژگی‌های طبقاتی، جنسیتی، قومی یا مذهبی، خواه به‌صورت مستقیم و خواه غیرمستقیم، در موقعیتی نامساعدتر قرار دهند. در چنین مواردی، تبعیض را نمی‌توان صرفاً «خطای فنی» تلقی کرد؛ زیرا پیامد آن می‌تواند مستقیماً به نقض حق برخورداری از حمایت برابر قانون بینجامد.

در همین چارچوب شواهد روایی نیز نشان می‌دهد که مساوات در شریعت، تنها یک توصیه اخلاقی یا خطابی نیست، بلکه در مرحله اجرا هرگونه ترجیح ناروای تبعیض‌آمیز را نفی می‌کند. از امام باقر(ع) نقل شده است که هنگامی که کنیز ام‌سلمه مرتکب سرقت شد و ام‌سلمه درصدد جلوگیری از اجرای حد برآمد، پیامبر اکرم(ص) فرمود: «يَا أُمَّ سَلَمَةَ، هَذَا حَدٌّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لَا يُصَيِّعُ» و حد را اجرا کرد (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۱۴، ۲۲۶). دلالت این روایت روشن است: پیوندهای شخصی و ملاحظات موقعیتی نباید در اجرای قانون دخالت کند. همین منطق در عصر هوش مصنوعی نیز اقتضا می‌کند که قدرت، نفوذ و منافع، در

معیارهای تصمیم‌سازی رسوخ نکند. همچنین در نامه امیرالمؤمنین (ع) به سهل بن حنیف آمده است که مردم می‌دانند «إِنَّ النَّاسَ عِنْدَنَا فِي الْحَقِّ أَثَرَةٌ»، اما برخی به‌سوی «أَثَرَةٌ» می‌گریزند (سید رضی، ۱۳۸۰: نامه ۷۰، ۴۶۲). در زبان حکمرانی فناوری، «اثرة» را می‌توان معادل نوعی امتیازطلبی ساختاری دانست؛ یعنی گریز از قاعده برابری و تثبیت ترجیح‌های ناعادلانه در سازوکارها.

مرحوم نائینی در مقام عناوین مشترک نیز بر مواردی چون امنیت جان، آبرو، ناموس، مال و مسکن، عدم تعرض بدون سبب، عدم تجسس از امور مخفی، عدم حبس و تبعید بدون دلیل و عدم ممانعت از اجتماعات مشروع تأکید می‌کند (غروی نائینی، ۱۴۲۴: ۱۰۰). این موارد در عصر هوش مصنوعی نیز کاملاً موضوعیت دارند؛ زیرا بسیاری از کاربردهای داده‌محور، از تجسس دیجیتال و برجسب‌زنی‌های امنیتی تا تصمیم‌های آموزشی و شغلی، می‌توانند همین حوزه‌ها را به‌گونه‌ای تبعیض‌آمیز تحت تأثیر قرار دهند. ازاین‌رو، سخن گفتن از مساوات و منع تبعیض در این حوزه، درواقع ناظر بر این است که این حقوق مشترک در مواجهه با سامانه‌های هوش مصنوعی، به‌طور برابر و بدون تفاوت ناموجه پاس داشته شوند.

این مبنای فقهی در حقوق بشر معاصر و نیز در قواعد تنظیم‌گر هوش مصنوعی در قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا نیز امتداد یافته است. سامانه‌های هوش مصنوعی می‌توانند بر برابری و عدم تبعیض اثر بگذارند و حتی در مواردی به ابزاری برای تشدید نابرابری بدل شوند. نمونه‌هایی مانند رخداد مایکروسافت در تویتر (Schwartz, 2016: 26) و الگوریتم استخدام آمازون که علیه زنان سوگیری داشت، زیرا بر داده‌های تاریخی متقاضیان عمدتاً مرد آموزش دیده بود (Dastin, 2018: 32)، به‌خوبی نشان می‌دهند که تبعیض الگوریتمی چگونه می‌تواند هم کرامت انسانی و هم برابری در دسترسی به فرصت‌ها را نقض کند. از همین رو، تأکید می‌شود که خطرات تبعیض، به‌ویژه نسبت به گروه‌های آسیب‌پذیر مانند زنان، کودکان، سالمندان، افراد دارای ناتوانی یا محرومیت اقتصادی و گروه‌های نژادی، قومی یا دینی، باید به‌طور مؤثر پیشگیری و کاهش یابد (CoE Commissioner, 2024: n 2).

در مقام تنظیم‌گری، نخستین کانون مهار تبعیض، مجموعه داده است؛ زیرا اگر داده‌های زیربنایی سوگیرانه باشند، خروجی‌ها نیز تبعیض‌های موجود را تداوم و تشدید خواهند کرد. از همین رو، بند توجیهی ۶۷ قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا بر مدیریت داده‌های ورودی، کاهش سوگیری، صحت و کفایت

مجموعه داده‌ها و نیز راستی‌آزمایی راهبری داده و فرایندهای آموزش، اعتبارسنجی و آزمون تأکید می‌کند. دومین کانون، دسترسی برابر و طراحی فراگیر است. مطابق بند توجیهی ۸۰، در پرتو کنوانسیون حقوق اشخاص دارای معلولیت، حق دسترسی و استفاده برابر از سامانه‌های هوش مصنوعی برای اشخاص دارای ناتوانی باید تضمین شود و اصول طراحی همگانی در توسعه این سامانه‌ها رعایت گردد. سومین کانون، نظارت انسانی مؤثر است. ماده ۱۴(۳) قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا مقرر می‌دارد که سامانه‌های پرخطر باید به گونه‌ای طراحی شوند که امکان نظارت انسانی متناسب با مخاطرات، میزان خودمختاری و بافت کاربرد وجود داشته باشد. این الزام، از حیث فقهی نیز با این ایده هم‌راستا است که اجرای عدالت نباید در اثر خودکارسازی از پاسخگویی و نظارت تهی شود.

افزون بر این، بند توجیهی ۲۷ این قانون به اصول رهنمودهای اخلاقی ۲۰۱۹ برای هوش مصنوعی قابل اعتماد اشاره می‌کند که در میان آن‌ها، تنوع و عدم تبعیض و انصاف جایگاهی برجسته دارد. بر این اساس، همه ذی‌نفعان باید سامانه‌ها را به گونه‌ای توسعه دهند که دسترسی برابر، برابری جنسیتی و تنوع فرهنگی را تقویت کند و از آثار تبعیض‌آمیز و سوگیری‌های ناعادلانه پرهیز شود. همچنین برخی کاربردها، به دلیل ظرفیت بالای تبعیض‌آفرینی، نیازمند محدودیت و سخت‌گیری بیشتری هستند؛ ازجمله سامانه‌هایی که هیجان‌ها یا نیت افراد را بر پایه داده‌های زیستی شناسایی می‌کنند، یا سامانه‌های آموزشی و حرفه‌ای که می‌توانند مسیرهای تحصیلی و شغلی را به صورت ناعادلانه تحت تأثیر قرار دهند (بند توجیهی ۵۶). در حوزه انتظامی نیز خطر تبعیض شدیدتر است؛ زیرا سامانه‌های مورد استفاده در اجرای قانون، ازجمله تشخیص چهره در زمان واقعی، ممکن است به مداخله قابل توجه در حقوق بنیادین بینجامند و به‌ویژه علیه گروه‌هایی که از پیش به حاشیه رانده شده‌اند، سوگیری داشته باشند (Loucaides, 2024: 12; Arnold, 2024: 5).

بدین ترتیب پیوند میان مبنای فقهی و چارچوب تنظیم‌گرانه حقوقی، صورت‌بندی منسجمی از اصل مساوات در عصر هوش مصنوعی به دست می‌دهد. از یک سو، مساوات در شریعت با معیار «وحدت عنوان» و «اجرای بالسویه و بدون تفاوت» تعریف می‌شود و در برابر منزلت، وابستگی و امتیازطلبی مقاوم است و از سوی دیگر، حقوق بشر و قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا می‌کوشند همین روح عدالت را در قالب سازوکارهای فنی و نهادی تثبیت کنند. حاصل این هم‌افزایی آن است که تصمیم‌سازی داده‌محور نباید

ویژگی‌های نامرتبط را به امتیاز حقوقی تبدیل کند، داده‌های تاریخ‌مند و نابرابر را مبنای داوری آینده‌ساز قرار دهد، یا گروه‌های آسیب‌پذیر را بیش از دیگران در معرض خطا و مداخله قرار دهد.

۴. حق آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات به مثابه حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی

آزادی بیان، در تعریف کلاسیک، «آزادی افراد در بیان عقیده و ایراد نطق و خطابه بدون ترس از دخالت دولت» است (آقابخشی، ۱۳۷۴: ۹۸۵) و در تعریفی موسع‌تر، به معنای «اظهار مطالب، نظر، عقیده و احساس، به صورت شفاهی یا کتبی یا تصویری یا به هر طریق دیگر» فهم می‌شود (مهرپور، ۱۳۸۵: ۶۰). از این رو، آزادی بیان تنها یک حق سیاسی مدنی از حقوق نسل اول نیست، بلکه یکی از سازوکارهای بنیادین پاسداشت کرامت انسانی و کشگری مسئولانه در جامعه به شمار می‌آید. انسان به مشیت الهی، موجودی اندیشمند و سخنگو آفریده شده و نیروی تفکر و تکلم، با همه لوازم طبیعی آن، در سرشت او به ودیعه نهاده شده است. علامه طباطبایی در تبیین این معنا می‌نویسد انسان «با آفرینش کلام می‌تواند افکار و اندیشه‌های درونی خود را بیرون بریزد و دیگران را از مقصود خود آگاه سازد... و منویات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اعتقادی خویش را... به زبان یا قلم یا تصویر یا به گونه‌ای دیگر در اختیار دیگران قرار دهد. این همان نعمت بیان است که قرآن از آن یاد کرده است» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۱۹، ۹۵).

بر این اساس، اگر آزادی بیان صرفاً به «امکان گفتن» فروکاسته شود، به یک امتیاز ارتباطی تقلیل می‌یابد؛ حال آنکه در حوزه حقوق بشر، این حق هم خود موضوع حمایت است و هم شرط امکان اعمال بسیاری از حقوق دیگر. دقیقاً به همین دلیل، در اسناد بنیادین بین‌المللی به رسمیت شناخته شده است. ماده ۱۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ مقرر می‌دارد: «هر فردی حق آزادی عقیده و بیان دارد. این حق مستلزم آن است که کسی از داشتن عقاید خود بیم و نگرانی نداشته باشد و در کسب اطلاعات و افکار و دریافت و انتشار آن به تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات مرزی آزاد باشد». این بیان نشان می‌دهد که آزادی بیان تنها آزادی اظهار نیست، بلکه آزادی جست‌وجو، دریافت و انتقال اطلاعات و افکار را نیز در برمی‌گیرد؛ از این رو، بدون گردش معتبر اطلاعات، آزادی بیان به پوسته‌ای کم‌اثر بدل می‌شود.

با ورود به عصر هوش مصنوعی، به‌ویژه با گسترش سامانه‌های مولد و تصمیم‌یار، مسئله آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات دیگر صرفاً در نسبت فرد و دولت قابل فهم نیست، بلکه به سطح ساختارهای فناورانه‌ای

کشیده می‌شود که دسترسی، اولویت‌بندی، برجسته‌سازی یا پنهان‌سازی اطلاعات را در مقیاسی گسترده سامان می‌دهند. از همین رو، حمایت از حقوق بشر در پرتو تنظیم‌گری هوش مصنوعی مستلزم توجه هم‌زمان به مبانی ارزشی هنجاری، ازجمله در فقه امامیه و نیز قواعد حقوقی و نهادی معاصر است. در منطق اسلامی، آزادی بیان پیش از آنکه امتیازی سیاسی باشد، با شأن انسان عاقل و مکلف پیوند دارد؛ و در نظام‌های حقوقی جدید نیز تلاش می‌شود با تنظیم چرخه تولید و توزیع اطلاعات مبتنی بر فناوری، از مخاطرات نوپدید علیه این حق بنیادین پیشگیری شود.

در اسلام پیش از تدوین اسناد مدرن حقوق بشری، آزادی‌هایی چون آزادی بیان مورد حمایت قرار گرفته و اصولی که فقیهان و حقوق‌دانان مسلمان از منابع اسلامی استخراج کرده‌اند، همچنان برای تحلیل این حق راهگشاست. یکی از مهم‌ترین پشتوانه‌های آن، دعوت مستمر اسلام به تدبیر و تعقل و گفت‌وگو است. آیات متعددی از قرآن کریم بر تعقل، تفقه و گفت‌وگو به طریق احسن تأکید دارند و این همه زمانی معنا می‌یابد که امکان طرح آرا و ادله فراهم باشد. قرآن مخالفان را به اقامه دلیل فرا می‌خواند: «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (بقره: ۱۱۱). همچنین از کسانی یاد می‌کند که «سخن را می‌شنوند و از بهترین آن پیروی می‌کنند»: «الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ» (سوره زمر، آیه ۱۸). در این منطق، شنیدن مقدمه سنجش و گزینش «قول احسن» است و چنین گزینشی جز در فضای امکان ظهور و عرضه اقوال گوناگون تحقق نمی‌یابد. از همین جاست که آزادی بیان در اندیشه اسلامی نه امری حاشیه‌ای، بلکه شرط روشمند شدن داوری عقلانی و اخلاقی میان گفتارهاست. همین معنا در سخن امیرالمؤمنین (ع) نیز انعکاس یافته است: «أَنْظُرْ إِلَى مَا قِيلَ، وَلَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ» (سید رضی، ۱۳۸۰: نهج‌البلاغه، نامه ۷۹). یعنی معیار داوری باید محتوا باشد، نه منزلت و اقتدار گوینده. ترجمان معاصر این منطق در عصر هوش مصنوعی آن است که دسترسی به اطلاعات و مواجهه با دیدگاه‌های متنوع نباید قربانی سازوکارهایی شود که به‌طور نامرئی دامنه انتخاب را محدود یا هدایت می‌کنند.

پشتوانه دیگر، اصل مشورت است؛ اصلی که در امور فردی، اجتماعی و سیاسی جایگاهی محوری دارد و لازمه منطقی آن، به رسمیت شناختن آزادی بیان است. قرآن کریم خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» (سوره آل عمران، آیه ۱۵۹). برخی فقیهان معاصر با تحلیل این آیه تصریح کرده‌اند که

مخاطب فرمان، پیامبر(ص) در مقام رهبری سیاسی جامعه است؛ مرجع ضمیر در «شَاوِرْهُم» مردم‌اند و مقصود از «الْأَمْرِ» نیز به قرینه سیاق، امر عمومی و سیاست‌گذاری اجتماعی است (معرفت، ۱۳۸۲: ج ۵، ۱۹۵-۱۹۷). بنابراین، مشورت تنها زمانی معنا می‌یابد که مردم، مستقیم یا از طریق نمایندگان، بتوانند بدون ترس از قدرت حاکم دیدگاه خود را اظهار کنند. از این حیث، آزادی بیان از سطح توصیه اخلاقی فراتر می‌رود و به سازوکاری برای مشارکت و نظارت عمومی بدل می‌شود.

سیره پیشوایان دین نیز مؤید همین معناست. آنان تا آنجا که نظم عمومی و اخلاق اجتماعی آسیب نبیند، آزادی بیان را در برابر آراء مخالف رعایت و حتی تشویق کرده‌اند (ارسطا، ۱۳۹۸: ۲۱۳). در سیره پیامبر اکرم(ص) آمده است: «شخصی از پیامبر(ص) طلب داشت و در مطالبه خود درشتی کرد. حضرت همچنان ساکت بود؛ ولی اصحاب برآشفتنند و درصدد تأدیب او برآمدند. حضرت فرمود: معترض وی نشوید، بگذارید صاحب حق، حرف خود را بزند» (میرزاخانی، ۱۳۶۹: ۱۱۴). این منطق در سطح حقوق بشر به معنای تضمین امکان طرح ادعا، مطالبه و اعتراض است و در عصر هوش مصنوعی بدین معناست که ساختارهای اطلاعاتی نباید چنان طراحی شوند که حق نقد، مطالبه‌گری و دسترسی به اطلاعات معتبر در میان سازوکارهای پنهان رتبه‌بندی، توصیه‌گری یا تولید انبوه محتوای گمراه‌کننده کم‌اثر شود. همچنین، در نامه امیرالمؤمنین(ع) به مالک اشتر آمده است: «دلت را نسبت به توده مردم سرشار از مهربانی و لطف و محبت کن، چراکه آنان دو دسته‌اند: یا برادر هم‌کیش تواند و یا همانند تو انسان و در خلقت برابر» (میرزاخانی، ۱۳۶۹: ۱۱۶، نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). این تعبیر مبنایی انسانی و فراگیر برای شنیده شدن صداها و امکان مشارکت در حکمرانی عادلانه به دست می‌دهد.

در ساحت حقوقی معاصر نیز تنظیم‌گری‌های جدید، آزادی بیان و حق دسترسی به اطلاعات را در متن حکمرانی فناوری دنبال می‌کنند؛ زیرا سامانه‌های هوش مصنوعی می‌توانند به‌طور مستقیم بر جست‌وجو، دسترسی و اشتراک‌گذاری اطلاعات اثر بگذارند. از این منظر، حق آزادی بیان نه تنها خود یک حق بنیادین است، بلکه برای اعمال سایر حقوق نیز نقشی محوری دارد. ماده ۱۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر همین حق را شامل آزادی داشتن عقاید بدون مداخله و آزادی جست‌وجو، دریافت و انتقال اطلاعات و افکار از طریق هر رسانه و بدون ملاحظات مرزی می‌داند. در نتیجه یکی از پرسش‌های کلیدی در قانون هوش مصنوعی

اتحادیه اروپا آن است که چگونه می‌توان محیط اطلاعاتی را به گونه‌ای تنظیم کرد که هم امکان بیان و هم دسترسی به اطلاعات، در برابر مخاطرات ناشی از هوش مصنوعی صیانت شود.

سامانه‌های هوش مصنوعی امروز بر دسترسی به اطلاعات، جست‌وجوی اطلاعات و به اشتراک‌گذاری آن اثر جدی دارند و این حوزه، یکی از عناصر کلیدی حق آزادی بیان است (Khan, 2021: 12). ابزارهایی مانند Claude AI، ChatGPT و نمونه‌های مشابه، به‌طور فزاینده‌ای در جست‌وجو، مطالعه و کار به کار گرفته می‌شوند؛ اما در عین حال، هوش مصنوعی مولد می‌تواند محتوای نادرست یا گمراه‌کننده‌ای تولید کند که در مقیاس وسیع، معتبر و انسانی به نظر برسد و از این رهگذر، آزادی بیان را با مخاطره مواجه سازد (UN Human Rights Office: n 61). از سوی دیگر، محرومیت از دسترسی به اطلاعات نیز می‌تواند به نقض آزادی بیان و حق دانستن بینجامد. بنابراین تکلیف دولت در چارچوب حقوق بشر صرفاً عدم مداخله نیست، بلکه ایجاد محیطی اطلاعاتی، متنوع و کثرت‌گرا را نیز در برمی‌گیرد. بر این مبنا، مخاطرات ناشی از محتوای هوش مصنوعی باید نه از طریق سلب کلی آزادی‌ها، بلکه از راه شفافیت، مسئولیت‌پذیری و قابلیت راستی‌آزمایی مدیریت شود.

در همین راستا، یکی از الزامات مهم در قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا برای حمایت از حقوق بنیادین، ازجمله آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات، تضمین منابع داده قابل اعتماد، رعایت حقوق مؤلف و معیارهای اصالت است. مطابق ماده ۱۳، ارائه‌دهنده و به‌کارگیرنده باید شفافیت را تضمین و تعهدات اطلاع‌رسانی را رعایت کنند. در این منطق، سامانه‌های پرخطر باید دارای دستورالعمل استفاده و اطلاعاتی موجز، کامل، صحیح و روشن باشند؛ اطلاعاتی که به‌کارگیرندگان بتوانند به‌آسانی به آن دسترسی یافته و آن را درک کنند (Hohmann et al, 2025: 53). افزون بر این، ویژگی‌ها و قابلیت‌های سامانه باید به گونه‌ای توضیح داده شود که تبیین خروجی آن ممکن باشد. همچنین هویت و اطلاعات تماس ارائه‌دهنده و در صورت لزوم نماینده مجاز او نیز باید روشن باشد. ماده ۱۶ نیز ارائه‌دهندگان سامانه‌های پرخطر را مکلف می‌کند نام، نام تجاری یا علامت ثبت‌شده و نشانی تماس خود را بر روی سامانه، بسته‌بندی یا اسناد همراه درج کنند. این الزامات صرفاً اداری نیست، بلکه ابزاری برای راستی‌آزمایی منبع، کاهش امکان دست‌کاری و انتشار اطلاعات نادرست و تقویت حق دسترسی به اطلاعات قابل اعتماد فراهم می‌آورد (Hohmann et al, 2025).

در عین حال، قانون‌گذار اروپایی میان «الزام شفافیت» و «آزادی بیان» رابطه‌ای متعادل برقرار کرده است. مطابق بند توجیهی ۱۳۴ قانون هوش مصنوعی، در کنار الزام به شفافیت درباره محتوای تولیدشده توسط هوش مصنوعی، آزادی بیان خلاقانه ایده‌ها نیز محترم شمرده می‌شود و این الزام نباید بهره‌مندی، نمایش یا بهره‌برداری از اثر را مختل کند. به بیان دیگر، شفافیت ضروری است، اما نه به قیمتی که آزادی بیان یا آزادی هنرها و علوم نقض شود. این صورت‌بندی نشان می‌دهد که حمایت از حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی، نه از مسیر خاموش کردن جریان ایده‌ها، بلکه از طریق شفاف‌سازی منشأ و سازوکار تولید محتوا و تقویت امکان تشخیص و راستی‌آزمایی دنبال می‌شود تا آزادی بیان و حق دسترسی به اطلاعات هم‌زمان از دو سو حمایت شوند: حفظ امکان خلق و بیان و مهار فریب و دست‌کاری شناختی.

یکی از حساس‌ترین نقاط پیوند میان هوش مصنوعی و آزادی بیان، مسئله فنون فریبنده یا دستکاری گراانه است؛ زیرا این فنون می‌توانند توان تصمیم‌گیری آگاهانه افراد را تضعیف کرده و مسیر شکل‌گیری عقیده و بیان را به‌صورت نامحسوس منحرف سازند. ماده ۵(۱)(a) قانون هوش مصنوعی، کاربست‌هایی را ممنوع می‌کند که عمداً از فنون فریبنده یا دستکاری گراانه بهره می‌گیرند. چنین سامانه‌هایی ممکن است توان اشخاص را برای تصمیم‌گیری آگاهانه به‌طور جدی مخدوش سازند و در نتیجه، آزادی بیان را نیز تحت تأثیر قرار دهند. افراد ممکن است در اثر اطلاعات نادرست ناشی از منابع هوش مصنوعی دست‌کاری شوند و به سوءبرداشت یا اتخاذ دیدگاهی جانب‌دارانه نسبت به یک موضوع سوق یابند. ازاین‌رو، ممنوعیت این نوع کاربست‌ها، یکی از مهم‌ترین سطوح حمایت از این حق بشری را فراهم می‌کند.

در مجموع اگر در منطق فقهی امامیه، آزادی بیان بر کرامت انسان عاقل و مکلف، امکان‌سنجش «قول احسن» و اقتضائات اجتماعی مشورت و حکمرانی عادلانه استوار است، در تنظیم‌گری معاصر نیز به‌ویژه در قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا، صیانت از آزادی بیان و حق دسترسی به اطلاعات در قالب شفافیت، مسئولیت‌پذیری، قابلیت راستی‌آزمایی و منع فنون فریبنده پیگیری می‌شود. حاصل این هم‌نشینی مبنایی و نهادهای آن است که می‌توان از حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی به‌گونه‌ای منسجم و قابل دفاع حمایت کرد؛ بی‌آنکه آزادی بیان قربانی هراس از فناوری شود یا فناوری، به نام کارآمدی، حق انسان بر دانستن،

سنجیدن و گفتن را به صورت خاموش محدود سازد.

۵. حق کار و کسب معاش به مثابه حقوق بشر در عصر هوش مصنوعی

اگر «حق کار و کسب معاش» صرفاً مسئله‌ای اقتصادی یا ترجیحی در سیاست‌گذاری تلقی شود، آثار هوش مصنوعی بر بازار کار نهایتاً در قالب شاخص‌هایی چون بهره‌وری و رشد تحلیل خواهد شد. اما اگر این حق به مثابه یکی از حقوق بنیادین بشر، حقی پیوند خورده با کرامت انسانی، زیست شایسته و امنیت اجتماعی فرد و خانواده، فهم شود، آنگاه ورود هوش مصنوعی به مناسبات اشتغال صرفاً یک تحول فنی نخواهد بود، بلکه آزمونی حقوق بنیاد برای نظم حقوقی و اخلاقی جامعه به شمار می‌آید؛ نظامی که می‌تواند هم در پرتو قانون هوش مصنوعی به عنوان الگوی تنظیم‌گری معاصر و هم بر پایه مبانی فقه امامیه به عنوان نظام ارزشی تبیین شود.

از این منظر، نسبت «کار و مالکیت و معاش» در مرکز بحث قرار می‌گیرد؛ زیرا پیوند کار با مالکیت امری فطری است و انسان به طور طبیعی تمایل دارد مالک دسترنج خویش باشد. شناسایی حق کار، کسب معاش و مالکیت به عنوان حقوق اقتصادی و اجتماعی هر انسان، تجلی همین گرایش فطری است. در پرتو احترام به مالکیت، انگیزه تلاش در انسان تقویت می‌شود، استعدادهای بالقوه به فعلیت می‌رسد، فعالیت‌های اقتصادی شکوفا می‌گردد و نیازهای معیشتی تأمین می‌شود. از این رو، حق کار تنها «امکان اشتغال» نیست، بلکه سازوکاری برای عینیت یافتن شأن انسانی در جهان اجتماعی است؛ انسانی که می‌اندیشد، می‌کوشد و از ثمره تلاش مشروع خویش بهره‌مند می‌شود. در چشم‌انداز فقهی نیز کار در متن حیات انسانی و عدالت اجتماعی قرار دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» (سوره مدثر، آیه ۳۸) و نیز «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (سوره نجم، آیه ۳۹). همچنین کرامت ذاتی انسان در آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (سوره اسراء، آیه ۷۰) مورد تأکید قرار گرفته است؛ کرامتی که در پرتو کار و تلاش، در عرصه اجتماعی متجلی می‌شود.

در این چارچوب، تملک بر اساس کار «حق طبیعی» انسان تلقی شده است. گزاره‌ای هشداردهنده در این باره نشان می‌دهد که تضعیف احترام به مالکیت می‌تواند به فروپاشی نظم اجتماعی بینجامد؛ اگر در

جامعه این تصور شکل گیرد که مالکیت از حمایت قانون برخوردار نیست، هرج و مرج آغاز می شود و حتی بدون وجود فرمان های الهی همچون «تو نباید دزدی کنی»، جامعه نمی تواند به سوی تمدن حرکت کند (ابراهیمی، ۱۳۸۱: ۲۸۳). در اندیشه اقتصادی اسلام نیز کار پایه مالکیت و ابزار اصلی توزیع ثروت است؛ زیرا انسان از طریق کار به منابع طبیعی دست یافته و بر اساس قاعده «کار، علت مالکیت است» مالک حاصل تلاش خود می شود (صدر، ۱۳۹۳: ج ۱، ۴۳۱). از آنجا که مالکیت امری فطری است و اسلام دین فطرت است «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا» (روم، آیه ۳۰)، قرآن نیز انسان را مالک دسترنج خویش می داند (سوره بقره، آیه ۱۸۰؛ سوره انعام، آیه ۱۴۱؛ سوره آل عمران، آیه ۱۸۶؛ سوره سباء، آیه ۳۷؛ سوره توبه، آیه ۴۱؛ سوره اسراء، آیه ۱۳۴).

با ورود هوش مصنوعی، این مبانی به پرسشی حقوق بشری تبدیل می شود: اگر دسترنج مبنای تملک و معاش است، در شرایطی که خودکارسازی و مدیریت الگوریتمی سهم کار انسانی را کاهش می دهد، چگونه می توان از حق کار و امنیت معیشت صیانت کرد، بی آنکه ظرفیت های مثبت فناوری نادیده گرفته شود؟ در منطق فقهی مالکیت چند اصل راهنما وجود دارد. نخست آنکه منشأ و مصرف مال باید مشروع باشد. امام سجاد (ع) می فرماید: «حق مال آن است که آن را جز از راه حلال به دست نیاوری و جز در مورد حلال مصرف نکنی...» (سپهری، ۱۳۹۵: ۱۶۴). در عصر اقتصاد داده محور و پلتفرمی، این اصل به ضرورت مشروعیت سنجی سازوکارهای نوین کسب درآمد و جلوگیری از سازوکارهای غیرشفاف و تبعیض آمیز در دسترسی به فرصت های شغلی اشاره دارد.

دوم آنکه در نگاه توحیدی، حق مالکیت تنها به تولید یا کار محدود نمی شود؛ بلکه از نظم کلی خلقت ناشی می شود. بنابراین حتی کسانی که توان کار ندارند نیز دارای حق اند؛ زیرا حق و تکلیف متلازم اند و تکلیف بدون توانایی معنا ندارد (مطهری، ۱۳۹۰: ۱۶۸). قرآن نیز می فرماید: «وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ» (سوره زاریات، آیه ۱۹). این اصل در عصر هوش مصنوعی اهمیت مضاعفی می یابد، زیرا خودکارسازی می تواند گروه هایی را از مشارکت مستقیم در بازار کار محروم کند؛ در چنین شرایطی، حمایت اجتماعی و سازوکارهای بازتوزیع باید به عنوان ترجمان حق انسانی تلقی شود، نه صرفاً امتیازی رفاهی. سوم آنکه مالکیت در اسلام مطلق و نامحدود نیست. در کنار تأکید بر مالکیت خصوصی (سوره جاثیه،

آیه ۱۲: سوره جمعه، آیه ۱۰: سوره ملک، آیه ۱۵)، قرآن به محدودیت‌های آن نیز اشاره می‌کند؛ ازجمله ربا، اسراف، انحصارطلبی و عدم توازن اجتماعی (سوره بقره، آیه ۱۹۵؛ سوره حشر، آیه ۷؛ سوره معارج، آیه ۲۵؛ سوره زاریات، آیه ۱۹؛ سوره انعام، آیه ۱۴۱؛ سوره شعراء، آیه ۱۵۱-۱۵۲). حتی در مثال‌هایی گفته شده است که انسان نمی‌تواند پس از مرگ به هرگونه که بخواهد درباره مال خود وصیت کند (مطهری، ۱۳۹۰: ۲۵۶). بنابراین مالکیت از نظر کمی آزاد، اما از نظر کیفی محدود است. اسلام در عین پذیرش آزادی اقتصادی، با انحرافات اقتصادی و تمرکز ثروت مقابله می‌کند و برای حفظ عدالت اجتماعی سازوکارهایی پیش‌بینی کرده است (صدر، ۱۳۹۳: ج ۱، ۴۱۸؛ احمدی میانجی، ۱۳۶۱: ۳۰۰-۳۰۱). این منطق در مواجهه با هوش مصنوعی نیز قابل ترجمه است: اگر فناوری به تمرکز داده، انحصار قدرت بازار یا نابرابری ساختاری بینجامد، مداخله تنظیم‌گرانه برای حفظ عدالت مشروعیت می‌یابد.

در حقوق معاصر نیز حق کار به‌عنوان یکی از حقوق بنیادین بشر شناخته شده است. ماده ۲۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر تصریح می‌کند که هر کس حق دارد کار کند، شغل خود را آزادانه انتخاب نماید، از شرایط عادلانه کار برخوردار باشد و در برابر بیکاری حمایت گردد. با گسترش هوش مصنوعی، این حق با چالش‌های تازه‌ای مواجه شده است؛ زیرا این فناوری از یک سو بهره‌وری را افزایش داده و انسان را از مشاغل خطرناک رها می‌کند، اما از سوی دیگر می‌تواند به جایگزینی گسترده نیروی کار انسانی منجر شود. در نتیجه مسئله اساسی آن است که گذار فناوری چگونه مدیریت شود تا حق کار و امنیت معیشت دچار فرسایش ساختاری نشود.

در همین راستا، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا سامانه‌های مورد استفاده در اشتغال، مدیریت کارگران و دسترسی به خوداشتغالی را در دسته سامانه‌های «پرخطر» قرار داده است. پیوست ۳، بخش ۴ این قانون دو دسته از سامانه‌ها را مشخص می‌کند: الف. سامانه‌هایی که برای جذب و گزینش کارکنان، تحلیل درخواست‌های شغلی یا ارزیابی نامزدها به کار می‌روند؛ ب. سامانه‌هایی که درباره شرایط روابط کاری، ارتقا، خاتمه قرارداد، تخصیص وظایف یا ارزیابی عملکرد تصمیم‌گیری می‌کنند. این طبقه‌بندی نشان می‌دهد که مخاطره هوش مصنوعی در بازار کار تنها حذف مشاغل نیست، بلکه مدیریت الگوریتمی سرنوشت شغلی افراد نیز هست.

به همین دلیل، ماده ۹ قانون هوش مصنوعی بر استقرار «سامانه مدیریت خطر» برای سامانه‌های پرخطر تأکید می‌کند؛ فرایندی مستمر در سراسر چرخه عمر سامانه که هدف آن شناسایی و کاهش خطرهایست. در حوزه اشتغال، خطر صرفاً خطای فنی نیست، بلکه شامل مخاطراتی است که با کرامت و معیشت انسان پیوند دارند؛ مانند تصمیم‌های استخدام یا اخراج مبتنی بر الگوریتم‌های غیرشفاف، داده‌های جانب‌دارانه یا پایش‌های گسترده محیط کار. ازاین‌رو، مدیریت خطر باید به سازوکارهایی منجر شود که تصمیم‌های اثرگذار بر معاش افراد قابل توضیح، قابل ارزیابی و قابل اصلاح باشند. همچنین ضروری است دولت‌ها روندهای بازار کار را به‌طور مستمر پایش کنند، آثار هوش مصنوعی بر ایجاد یا حذف مشاغل را ارزیابی نمایند و سیاست‌هایی برای ارتقای مهارت‌ها و بازآموزی نیروی کار طراحی کنند. به‌روزرسانی نظام آموزشی و تمرکز بر مهارت‌های کمتر قابل خودکارسازی، از ابزارهای مهم حفظ حق کار به شمار می‌رود. این سیاست‌ها با منطق فقهی پیش‌گفته نیز هم‌خوانی دارد؛ زیرا در نگرش اسلامی، حفظ توازن اجتماعی و حمایت از افراد آسیب‌پذیر بخشی از عدالت اقتصادی است.

درنهایت، هرچند توسعه فناوری و به‌ویژه هوش مصنوعی در مجموع آثار مثبتی بر حقوق بشر داشته است (Kelemen & Hohmann, 2016: 64)، اما در صورت فقدان تنظیم‌گری مناسب می‌تواند پیامدهای منفی گسترده‌ای نیز ایجاد کند. ازاین‌رو، قانون هوش مصنوعی و مقررات مشابه تلاشی برای تبدیل ارزش‌های حقوق بشری به قواعد عملی در حکمرانی فناوری است. در چنین چارچوبی، ارزیابی هوش مصنوعی در بازار کار نباید تنها بر کارآمدی اقتصادی متمرکز باشد، بلکه باید با معیارهای کرامت انسانی و عدالت اجتماعی سنجیده شود. در این مسیر مبانی فقه امامیه درباره اصالت دسترنج، فطری بودن مالکیت، حق‌مندی ناتوانان و نفی انحصار اقتصادی می‌تواند پشتوانه ارزشی مهمی فراهم آورد؛ درحالی‌که سازوکارهای تنظیم‌گرانه قانون هوش مصنوعی، به‌ویژه طبقه‌بندی سامانه‌های اشتغال به‌عنوان سامانه‌های پرخطر در پیوست ۳ بخش ۴ و الزام مدیریت خطر در ماده ۹، نشان می‌دهد که چگونه حمایت از حقوق بشر می‌تواند در معماری حقوق فناوری به قواعد نهادی و عملی تبدیل شود.

نتیجه‌گیری

هوش مصنوعی در جهان معاصر دیگر صرفاً یک ابزار فنی تلقی نمی‌شود، بلکه به‌مثابه نیرویی اثرگذار در

سامان‌دهی روابط اجتماعی عمل می‌کند؛ نیرویی که از طریق تحلیل داده و پیش‌بینی‌های الگوریتمی، می‌تواند بر توزیع فرصت‌ها و نحوه بهره‌مندی افراد از حقوق بنیادین تأثیر بگذارد. در چنین فضایی، صیانت مؤثر از حقوق بشر تنها زمانی امکان‌پذیر است که میان مبانی هنجاری پایدار و سازوکارهای اجرایی حقوق موضوعه پیوندی معنادار برقرار شود. مبانی فقه امامیه با تأکید بر کرامت انسانی، عدالت و نفی سلطه نامشروع، افقی ارزشی و پایدار برای تنظیم مناسبات انسانی فراهم می‌آورد و در سوی دیگر، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا با رویکردی مخاطره‌محور و حقوق‌بنیاد، این افق را به مجموعه‌ای از الزامات اجرایی و قابل سنجش تبدیل می‌کند. هم‌افزایی این دو رویکرد نشان می‌دهد که می‌توان از سطح توصیه‌های کلی عبور کرد و به قواعدی دست یافت که هم قابلیت اجرا دارند و هم بر مبانی عدالت و کرامت استوارند.

در حوزه حریم خصوصی، تحول اصلی در گذار از مفهوم سنتی «منع ورود به خلوت» به صیانت از «هویت داده‌ای» انسان رخ داده است. در جهان داده‌محور، گردآوری و تحلیل اطلاعات شخصی می‌تواند به بازسازی تصویری دقیق از شخصیت افراد بینجامد و همین امر ضرورت محدودسازی تسلط بر داده‌های هویتی را برجسته می‌سازد. فقه امامیه با تأکید بر حرمت تعرض به حیثیت انسان و منع سلطه ناموجه بر شئون شخصی، پشتوانه‌ای هنجاری برای این محدودیت فراهم می‌کند. در کنار آن، قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا با تأکید بر شفافیت، راهبری داده و کنترل کاربست‌های پرخطر، این ارزش را به تعهدی حقوقی تبدیل کرده است. بدین ترتیب مشروعیت پردازش داده در شفافیت منشأ داده، هدف پردازش و قابلیت پاسخ‌گویی تثبیت می‌شود.

در عرصه عدالت و منع تبعیض نیز چالش اصلی در ماهیت داده‌محور تصمیم‌گیری‌ها نهفته است. عدالت در این حوزه دیگر صرفاً به اعلام برابری محدود نمی‌شود، بلکه نیازمند سازوکارهایی برای شناسایی و مهار سوگیری الگوریتمی است. در سنت فقهی، اصل «وحدت عنوان» و پیوند مساوات با عدالت مانع از آن می‌شود که منزلت اجتماعی یا ویژگی‌های نامرتبط در تعیین حق مؤثر واقع شود. همین منطق در محیط‌های الگوریتمی به ضرورت پالایش داده‌ها و کنترل متغیرهای جان‌شین تبدیل می‌شود تا ویژگی‌های حساس، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در نتایج تصمیم‌گیری رسوخ نکند. قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا نیز با الزام به نظارت انسانی و قابلیت حسابرسی سامانه‌ها، تحقق عملی این هدف را پیگیری می‌کند.

در زمینه آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات، چالش اساسی به امکان دست کاری شناختی و تولید گسترده اطلاعات گمراه کننده بازمی گردد. در نگاه فقه امامیه، آزادی بیان با شأن عقلانی انسان و امکان تشخیص و ترجیح سخن برتر پیوند دارد؛ ازاین رو گردش معتبر اطلاعات و امکان نقد، بخشی از تحقق این آزادی به شمار می رود. قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا نیز با الزام به شفافیت در تولید و انتشار محتوا و ممنوع سازی کاربری های فریبنده، تلاش می کند از خودمختاری شناختی کاربران صیانت کند. در این چارچوب، آزادی بیان نه با محدود سازی ابزارها، بلکه با تقویت امکان تشخیص، راستی آزمایی و انتساب مسئولیت استوار می شود.

در نهایت، مسئله حق کار و امنیت معیشتی در مواجهه با مدیریت الگوریتمی اهمیت ویژه ای می یابد. هوش مصنوعی می تواند فرآیندهای گزینش، ارزیابی و مدیریت نیروی کار را دگرگون کند و اگر این تصمیم ها غیر شفاف باشند، معیشت افراد به سازوکارهایی وابسته می شود که امکان فهم و اعتراض نسبت به آن ها محدود است. فقه امامیه با تأکید بر کرامت کار و اصالت دسترنج، از فرسایش شأن انسانی در مناسبات اقتصادی جلوگیری می کند. قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا نیز با طبقه بندی سامانه های مرتبط با اشتغال در زمره کاربردهای پرخطر و الزام به مدیریت ریسک و نظارت انسانی، تلاش می کند از پیامدهای ناعادلانه چنین تصمیم هایی پیشگیری کند.

برآیند این تحلیل نشان می دهد که مبانی فقه امامیه و چارچوب های تنظیمی اتحادیه اروپا در مجموعه ای از اصول مشترک به هم می رسند: کرامت انسانی به عنوان مرز قدرت داده محور، عدالت به عنوان معیار ارزیابی نتایج، نفی سلطه ناموجه به عنوان شرط مشروعیت پردازش و مسئولیت پذیری به عنوان رکن تصمیم سازی. تحقق عملی این اصول مستلزم آن است که نظارت حقوقی در سراسر چرخه حیات سامانه های هوش مصنوعی، از مرحله داده و آموزش تا استقرار و بهره برداری اعمال شود. در چنین چارچوبی، فناوری نه به عاملی برای تضعیف حقوق بنیادین، بلکه به ابزاری در خدمت نظم عادلانه اجتماعی تبدیل خواهد شد و صیانت از حقوق بشر از سطح ارزش های نظری به سطح سازوکارهای اجرایی ارتقا می یابد.

منابع

قرآن کریم.

- ابراهیمی، محمد (۱۳۸۱). **درآمدی بر حقوق اسلامی**. چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ابن ابی جمهور، محمد بن علی (۱۴۰۳). **عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة**. قم: نشر سید الشهداء.
- ابن هاشم، ابو محمد عبدالملک (۱۴۰۰). **سیرت محمد رسول الله**. ترجمه: مسعود انصاری. تهران: انتشارات مولی.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۶۱). **مالکیت خصوصی در اسلام**. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- ارسطا، محمدجواد (۱۳۹۸). **نظام حقوق بشر اسلامی**. تهران: مکتب اندیشه.
- آقابخشی، علی (۱۳۷۴). **فرهنگ علوم سیاسی**. تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
- آقای طوق، مسلم و ناصر، مهدی (۱۴۰۳). «استثنائات ممنوعیت پردازش داده‌پیام‌های شخصی خاص در شبکه‌های ارتباطی و سیاست‌گذاری مناسب: مطالعه تطبیقی نظام حقوقی اتحادیه اروپا و ایران»، **حقوق عمومی تطبیقی**، دوره ۱، شماره ۴.
- آقای طوق، مسلم و ناصر، مهدی (۱۴۰۳). «محدودیت‌های اعمال قواعد حفاظت از پردازش اطلاعات در شبکه‌های ارتباطی: مطالعه‌ای تطبیقی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا»، **حقوق عمومی تطبیقی**، دوره ۱، شماره ۲.
- اکبری بابوکانی، علی (۱۳۹۱). **تجسس از حریم خصوصی افراد در فقه امامیه**. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). **غررالحکم و درر الکلم**. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- سپهری، محمد (۱۳۹۵). **ترجمه و شرح رساله الحقوق امام سجاد (ع)**. قم: دارالعلم.
- سروش، محمد (۱۳۹۴). **مبانی حریم خصوصی**. تهران: نشر سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سید رضی، محمد بن حسین (۱۳۸۰). **نهج البلاغه**. تهران: اساطیر.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۳). **اقتصادنا**. قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر.
- طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۰۹). **العروة الوثقی**. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). **المیزان فی تفسیر القرآن**. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- غروی نائینی، میرزا محمدحسین (۱۴۲۴). **تنبيه الامة و تنزيه الملة**. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). **الکافی**. قم: دار الحديث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). **بررسی اجمالی مبانی اقتصاد اسلامی**. تهران: اداره کل انتشارات و تبلیغات وزارت ارشاد اسلامی.

- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۲). *حقوق متقابل مردم و حکومت*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱). *القواعد الفقهية*. قم: مدرسة الامام اميرالمؤمنين (ع)، چاپ سوم.
- مهرپور، حسین (۱۳۸۲). *حقوق بشر و راهکارهای اجرائی آن*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۴۰۹). *ولایت فقیه*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ دوازدهم.
- میرزاخانی، حسین (۱۳۶۹). *گزیده‌ای از تاریخ تحلیلی اسلام*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

References

- Arnold, L. (2024). *How the European Union's AI Act provides insufficient protection against police discrimination*. University of Pennsylvania Carey Law School. <https://www.law.upenn.edu/live/news/16742-how-the-european-unions-ai-actprovides>
- Arthur J Sills, 'Automated Data Processing and the Issue of Privacy' (1970) 1 Seton Hall L Rev 7
- Balázs Hohmann, 'The Interpretation of Transparency from the Legal Point of View' in Tamás Haffner (ed), 4th Youth in Europe Conference – Proceedings (Sopiana Cultural Association 2018) 155–163
- Balázs Hohmann, 'Interpretation of the Concept of Transparency in the Strategic and Legislative Documents of Major Intergovernmental Organizations' (2021) 2(1) PhD Studies in Administrative and Infocommunications Law 50-54. <https://doi.org/10.47272/KIKPhD.2021.1.4>
- Balázs Hohmann, Adrián Fábán and Gergely László Szőke, 'The Shades of the Concept of Transparency on the Horizon of European Technology Law and Platform Regulation' (2025) 15(1) Juridical Tribune 53-54. <https://doi.org/10.62768/TBJ/2025/15/1/03>
- Bence Kis Kelemen and Balázs Hohmann, 'A Schrems ítélet hatásai az európai uniós és magyar adatovábbítási gyakorlatokra (The Effects of the Schrems Judgment on EU and Hungarian Data Transfer Practices)' (2016) 2–3 Infokommunikáció és Jog 64-68.
- Dastin, J. (2018, October 10). *Insight - Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/world/insight-amazon-scraps-secret-ai-recruiting-tool-that-showed-bias-against-women-idUSKCN1MK0AG>
- Indra Spiecker genannt Döhmman, 'AI and Data Protection' in Larry A Dimatteo, Cristina Poncibò and Michel Cannarsa (eds), *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence: Global Perspectives on Law and Ethics* (Cambridge University Press 2022) 132. <https://doi.org/10.1017/9781009072168.015>
- Irene Khan, *Disinformation and Freedom of Opinion and Expression: Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression* (UN Doc A/76/258, 2021) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/085/64/PDF/G2108564.pdf> accessed 1 March 2025.
- Loucaides, D. (2024). *The changing face of protest*. Rest of World. <https://restofworld.org/2024/facialrecognition-government-protest-surveillance/#/an-end-to-privacy>
- Martin Ebers, 'Standardizing AI – The case of the European Commission's Proposal for an "Artificial Intelligence Act"' in Larry A Dimatteo, Cristina Poncibò and Michel Cannarsa (eds), *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence: Global Perspectives on Law and Ethics* (Cambridge University Press 2022).
- ommunications Law 50-54. <https://doi.org/10.47272/KIKPhD.2021.1.4> 40 Forvis Mazars, 'EU AI Act: Different Risk Levels of AI Systems' <https://www.forvismazars.com/ie/en/insights/news-opinions/eu-ai-act-different-risk-levels-of-aisystems> accessed 1 March 2025.
- Russell, S. J. & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed). Pearson.
- National Institute of Standards and Technology. (2023). *Artificial intelligence risk management*

- framework (AI RMF 1.0)* (NIST AI 100-1). U.S. Department of Commerce. <https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1>
- Schwartz, O. (2016). *Microsoft's racist chatbot revealed the dangers of online conversation*. IEEE Spectrum. <https://spectrum.ieee.org/in-2016-microsofts-racist-chatbot-revealed-the-dangers-of-onlineconversation>
- Somesh Sankhala and Falguni Mundhra, 'Artificial Intelligence vs Human Rights' (2023) 3(2) Jus Corpus Law Journal 401.
- The aspect of the protection of personal data is safeguarded in particular by Regulations (EU) 2016/67946, (EU) 2018/172546 of the European Parliament, and the AI Act, which provide the basis for sustainable and responsible data processing, including where data sets include a mix of personal and non-personal data
- The Economic Times, 'AI and Privacy: The Privacy Concerns Surrounding AI, Its Potential Impact on Personal Data' (2023) <https://economictimes.indiatimes.com/news/how-to/ai-and-privacy-theprivacy-concerns-surrounding-ai-its-potential-impact-on-personaldata/articleshow/99738234.cms?from=mdr> accessed 1 March 2025.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (n 61)
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Taxonomy of Human Rights Risks Connected to Generative AI <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/business/btech/taxonomy-GenAI-Human-Rights-Harms.pdf> accessed 1 March 2025
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Taxonomy of Human Rights Risks Connected to Generative AI <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/business/btech/taxonomy-GenAI-Human-Rights-Harms.pdf> accessed 1 March 2025
- United Nations. (1948). *The Universal Declaration of Human Rights* (UN General Assembly Resolution 217 A (III), adopted 10 December 1948), pp. 8, 12.
- United Nations. (1993). Vienna Declaration and Programme of Action (World Conference on Human Rights, A/CONF.157/23), para. 5.
- Wachter, S, & Mittelstadt, B. (2019). A right to reasonable inferences: Re-thinking data protection law in the age of big data and AI. *Columbia Business Law Review*, 2019(2), 494–620. <https://doi.org/10.7916/cblr.v2019i2.3424>.
- Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948 UNGA Res 217 A(III)). Persian and Arabic References
- Holy Quran
- Agaei Tog, Moslem, and Naser, Mahdi (2024a). Exceptions to the Prohibition on Processing Special Categories of Personal Data in Communication Networks and Appropriate Policy-Making: A Comparative Study of the Legal Systems of the European Union and Iran. *Journal of Comparative Public Law*, 1(4), 1–24 (in Persian). <https://doi.org/10.22091/cpl.2024.10741.1023>
- Agaei Tog, Moslem, and Naser, Mahdi (2024b). Limitations of Applying the Rules of Protection of Information Processing in Communication Networks: A Comparative Study in the Laws of Iran and the European Union. *Journal of Comparative Public Law*, 1(2), 20–41 (in Persian). <https://doi.org/10.22091/cpl.2024.10541.1020>
- Aghabakhshi, Ali (1995). Dictionary of Political Science. Tehran: Iranian Information and Documentation Center (in Persian).
- Ahmadi Mianji, Ali (1982). Private Property in Islam. Tehran: Islamic Publications Office (in Persian).
- Akbari Babukani, Ali (2012). Intrusion into Individuals' Privacy in Imami Jurisprudence. Tehran: Imam Sadiq University Press (in Persian).
- Amidi, Abd al-Wahid ibn Muhammad (1410 AH). Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Qom: Dar al-Kitab al-Islami (in Arabic).

- Arasta, Mohammad Javad (2019). The Islamic Human Rights System. Tehran: Maks-e Andisheh (in Persian).
- Ebrahimi, Mohammad (2002). An Introduction to Islamic Law. Tehran: Research Institute of Hawzah and University Publications, 1st ed (in Persian).
- Gharavi Na'ini, Mirza Muhammad Husayn (1424 AH). Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah. Qom: Islamic Propagation Office of the Qom Seminary (in Arabic).
- Ibn Abi Jumhur, Muhammad ibn Ali (1403 AH). Awali al-La'ali al-Aziziyyah fi al-Ahadith al-Diniyyah. Qom: Sayyid al-Shuhada Publications (in Arabic).
- Ibn Hisham, Abu Muhammad Abd al-Malik (1400 AH). Sirat Muhammad Rasul Allah (Translated by Masoud Ansari). Tehran: Mola Publications (in Persian).
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1429 AH). Al-Kafi. Qom: Dar al-Hadith (in Arabic).
- Ma'refat, Muhammad Hadi (2003). Mutual Rights of the People and the Government. Tehran: Research Institute of Culture and Thought (in Persian).
- Makarim Shirazi, Naser (1411 ah). Al-Qawa'id al-Fiqhiyyah. Qom: Imam Amir al-Mu'minin (AS) School, 3rd edition (in Arabic).
- Mehrpour, Hossein (2003). Human Rights and Mechanisms for Their Implementation. Tehran: Ettela'at Publications (in Persian).
- Mirzakhani, Hossein (1990). A Selection from the Analytical History of Islam. Qom: Islamic Propagation Office Publications (in Persian).
- Motahhari, Morteza (2011). A Brief Overview of the Foundations of Islamic Economics. Tehran: Department of Publications and Publicity, Ministry of Islamic Guidance (in Persian).
- Musavi Khomeini, Sayyed Ruhollah (1409 ah). Velayat-e Faqih. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 12th edition (in Persian).
- Sadr, Sayyed Muhammad Baqir (2014). Iqtisaduna. Qom: Martyr Sadr Specialized Scientific Research Institute (in Arabic).
- Sayyid Razi, Muhammad ibn Husayn (2001). Nahj al-Balagha. Tehran: Asatir (in Arabic).
- Sepehri, Mohammad (2016). Translation and Commentary on the Treatise on Rights (Risalat al-Huquq) of Imam Sajjad (AS). Qom: Dar al-Ilm (in Persian).
- Soroush, Mohammad (2015). Foundations of Privacy. Tehran: Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT) (in Persian).
- Tabataba'i, Sayyed Muhammad Husayn (2011). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Al-A'lami Publications (in Arabic).
- Tabataba'i Yazdi, Sayyed Muhammad Kazim (1409 AH). Al-Urwa al-Wuthqa. Beirut: Al-A'lami Publications (in Arabic).